

@dvocaat
in
#de_digitale_wereld

@dvocaat
in
#de_digitale_wereld

Openingsrede Vlaamse Conferentie der Balie van Gent,
uitgesproken op 28 oktober 2022

Antoon DIERICK

LARCIER
INTERSECTIA

© 2022 Lefebvre Sarrut Belgium NV
Hoogstraat 139/6 – 1000 Brussel

Verantwoordelijke uitgever: Paul-Etienne Pimont, Lefebvre Sarrut Belgium NV

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

VOORZORGSKAS

voor advocaten, gerechtsdeurwaarders
en andere zelfstandigen

Inhoud

1. Inleiding	I
2. Go digital, or go home	3
2.1. <i>Advocatenwebsites</i>	3
2.2. <i>De advocaat op de socials</i>	8
2.3. <i>Corona: superverspreider van de digitalisering</i>	11
2.4. <i>Legal tech: een SWOT-analyse</i>	13
3. Digitalisering als bron van uitdaging en risico	19
3.1. <i>Digital = automated processing = GDPR</i>	19
3.2. <i>Cyberaanvallen</i>	28
4. @dvocaat: #quo_vadis?	33
4.1. <i>De digitale wereld wordt nog complexer</i>	33
4.2. <i>... maar elk van ons zal er meer mee in aanraking komen</i>	36
4.3. <i>... tot we zelf digitaal worden: op naar de Metaverse!</i>	38
5. Slotwoord	41
Over de auteur	42
Bestuur 2022-2023	43

1. Inleiding

1. Toen men mij vanuit de Vlaamse Conferentie vroeg om de openingsrede voor het gerechtelijk jaar 2022-2023 te houden, was ik enigszins verrast. Mijn dagelijkse praktijk sluit namelijk niet als dusdanig naadloos aan bij het klassieke beeld van de advocaat in toga die dossiers pleit voor een rechtbank; profiel dat zich misschien (althans zo veronderstelde ik) wat meer leent voor het geven van een openingsrede.

Ik ben niet de typische *paleisrat* zoals men in het jargon zegt. Treffend verwoordde een collega op kantoor het als volgt: “*Een paleisrat, nee da zijde nie. Eerder een computermuis.*”¹ En u mag zich die quote gerust indenken in een sappig Gents accent ...

Grappig, maar daarnaast zette die uitspraak mij ook aan het denken. Ik specialiseer mij inderdaad al meer dan een decennium in het IT-recht in de ruime zin van het woord. Het is dan ook correct te stellen dat ik dagdagelijks “*met computers*” bezig ben, en in ruimere zin met de voortschrijdende digitalisering van de maatschappij.

Die digitalisering stelt ook voor de advocaat, en de manier waarop die haar of zijn beroepsactiviteit uitoefent, bijzondere uitdagingen.

2. Deze rede is niet bedoeld om een opleiding te geven in het IT-recht, maar wel om verder na te denken over de manier waarop wij met z’n allen, als advocaat, in die digitale wereld staan.

In wat volgt, wil ik u dan ook graag meenemen voor een korte uiteenzetting over enkele belangrijke uitdagingen waarvoor de advocaat in een gedigitaliseerde wereld staat, alsook over de opportuniteiten (en eventuele bedreigingen) die ongetwijfeld in een niet zo verre toekomst op ons als beroeps categorie afkomen.

Voor alle duidelijkheid: dit zowel voor de advocaat die zich in het IT-recht of de digitalisering meer algemeen specialiseert, als voor diegenen die dat niet doen.

¹ Met dank aan mijn venoot en onze waarde confrater Jean Cloquet.

2. Go digital, or go home

2.1. *Advocatenwebsites*

3. Allicht een van de meest tastbare voorbeelden van de stap naar de digitale wereld zijn de websites waarover de meeste advocaten ondertussen beschikken. Deze digitale voorstelling van onszelf, onze kantoren, onze medewerkers, onze expertise en de samenwerkingsvoorwaarden is heden ten dage niet meer weg te denken.

Evenwel kopte Jubel, een bekende nieuwswebsite voor juridische, fiscale en financiële beroepers, nog niet zo lang geleden: “*De ontdekkingsstocht online moet voor de meeste advocaten nog beginnen*”².

Uit een rondvraag aan de balie West-Vlaanderen bleek onder meer dat maar liefst 1 op 5 advocaten(kantoren) anno 2018-2019 niet over een website beschikte³. Zo vanzelfsprekend is die digitale aanwezigheid via een website dus blijkbaar niet.

Ook blijkt uit die bevraging dat de informatie die via de website aan de gebruiker wordt gepresenteerd, zeer divers is. Websites gaan van zeer eenvoudige kantoorvoorstellingen, over websites met blogs en mogelijkheid om zich in te schrijven op nieuwsbrieven, tot websites waarbij digitale assistenten als het ware een eerste intakegesprek houden met de potentiële cliënt om vervolgens de gegevens door te geven aan de “echte” advocaat en een afspraak in te plannen.

4. Wat er ook van zij, die digitale aanwezigheid door middel van een website is zelf onderhevig aan een samenspel van diverse regels. Onder meer de bepalingen opgenomen in de Boeken VI⁴ en XII⁵ van het Wetboek van economisch recht, alsook in de AVG⁶ en de Privacywet⁷, om er maar enkele te noemen.

Welnu, advocaten zijn allicht het best geplaatst om te waken over de naleving van die toepasselijke regels en al zeker wanneer zij hun cliënten zelf adviseren over de juridische aspecten dienaangaande.

² Zie <https://www.jubel.be/de-ontdekkingsstocht-online-moet-voor-de-meeste-advocaten-nog-beginnen/>.

³ Die resultaten liggen min of meer in het verlengde van de bevindingen als gevolg van de digimeter van de OVB, zie hieronder onder randnummers 12 en verder.

⁴ Boek VI WER – Marktpraktijken en consumentenbescherming.

⁵ Boek XII WER – Recht van de elektronische economie.

⁶ Verord. (EU) 2016/679 van het Europees Parlement en de Raad van 27 april 2016 betreffende de bescherming van natuurlijke personen in verband met de verwerking van persoonsgegevens en betreffende het vrije verkeer van die gegevens en tot intrekking van Richtlijn 95/46/EG (Algemene Verordening Gegevensbescherming, of hierna de “AVG”).

⁷ Wet 30 juli 2018 betreffende de bescherming van natuurlijke personen met betrekking tot de verwerking van persoonsgegevens, BS 5 september 2018.

In de praktijk stellen we echter vast dat ook advocatenwebsites nog al te vaak de betreffende regels met voeten treden.

Het is misschien nuttig om enkele (niet-exhaustieve) vuistregels mee te geven.

5. Bij de toegang tot de website dient een cookie pop-up te verschijnen met een passende mogelijkheid om cookies al dan niet te aanvaarden. Die pop-up dient ook te verwijzen naar een meer uitgebreide cookieverklaring. De meeste, zo niet alle websites maken immers in meer of mindere mate gebruik van cookies of andere trackingtechnologieën waarbij stukjes informatie op het apparaat van de gebruiker worden geplaatst; via die stukjes informatie kan het apparaat dan “gevolgd” worden en kan informatie over een gebruiker in kaart worden gebracht, zoals bijvoorbeeld persoonlijke interesses, surfgedrag enz.

Welnu, artikel 10/2 van voormelde Privacywet bepaalt dat het plaatsen van zulke cookies slechts is toegelaten wanneer duidelijke en precieze informatie is gegeven en wanneer de gebruiker met die plaatsing ook haar of zijn toestemming heeft gegeven⁸ (behoudens voor wat betreft de zogenaamde strikt noodzakelijke cookies).

De Belgische Gegevensbeschermingsautoriteit (“GBA”) stelde daaromtrent dat de gebruiker een duidelijke keuze moet hebben om bij het betreden van de website enkel de strikt noodzakelijke cookies te aanvaarden en de andere per categorie niet te aanvaarden (bv. analytische cookies en advertising cookies). Een functie om ofwel alle cookies te aanvaarden, ofwel enkel de strikt noodzakelijke, werd als niet conform beschouwd⁹. Aan de betrokken website, zijnde de hogervermelde nieuwswebsite Jubel, werd wegens niet-naleving hiervan een geldboete van 15.000 EUR opgelegd.

Alle Belgische websites dienden volgens de GBA dan ook hun website aan te passen als gevolg van deze toch enigszins verrassende interpretatie, reden waarom de cookie-aanvaardingsprocedure recent op vele websites gewijzigd is. Dit soms tot ergernis van de internetgebruiker ...¹⁰

⁸ Art. 10/2 wet 30 juli 2018: “In toepassing van artikel 125, § 1, 1°, van de wet van 13 juni 2005 betreffende de elektronische communicatie en onverminderd de toepassing van de Verordening en deze wet is de opslag van informatie of het verkrijgen van toegang tot informatie die reeds is opgeslagen in de eindapparatuur van een abonnee of een gebruiker slechts toegestaan op voorwaarde dat: 1° de betrokken abonnee of gebruiker, overeenkomstig de voorwaarden bepaald in de Verordening en in deze wet, duidelijke en precieze informatie krijgt over de doeleinden van de verwerking en zijn rechten op basis van de Verordening en van deze wet; 2° de abonnee of eindgebruiker zijn toestemming heeft gegeven na ingelicht te zijn overeenkomstig de bepaling onder 1°.

Het eerste lid is niet van toepassing voor de technische opslag van informatie of de toegang tot informatie opgeslagen in de eindapparatuur van een abonnee of een eindgebruiker met als uitsluitend doel de verzending van een communicatie via een elektronische-communicatienetwerk uit te voeren of een uitdrukkelijk door de abonnee of eindgebruiker gevraagde dienst te leveren wanneer dit hiervoor strikt noodzakelijk is.”

⁹ GBA, beslissing 12/2009 van 17 december 2019, zie <https://www.gegevensbeschermingsautoriteit.be/publications/beslissing-ten-gronde-nr.-12-2019.pdf>.

¹⁰ Zie bv. het Verenigd Koninkrijk dat onlangs aankondigde de cookieregels te willen herbekijken (bv. <https://www.cnbc.com/2022/06/17/uk-plans-to-cut-cookie-consent-boxes-in-departure-from-eu-data-laws.html>).

6. Deze “nieuwe” interpretatie van de cookieregels toont ook in zekere mate de volatiliteit van deze nieuwere wetgeving en de sterke impact die ze kan hebben op de digitale wereld.

7. Bij het gebruik van de website legt artikel XII.6 WER diverse informatieverplichtingen op. Deze informatie, waaronder (handels)naam, adres, contactgegevens die een snel contact toelaten (inclusief e-mailadres), ondernemingsnummer, btw-nummer enz. moet gemakkelijk, rechtstreeks en permanent ter beschikking staan.

Zo ook wat de gereguleerde beroepen betreft, de beroepsvereniging of beroepsorganisatie waarbij de dienstverlener is ingeschreven, de beroepstitel en de staat waar die is toegekend en een verwijzing naar de van toepassing zijnde beroepsregels en de wijze van toegang ertoe.

Deze identificatieverplichting betreft een heel “zichtbare” wettelijke vereiste, waarop bijvoorbeeld de FOD Economie¹¹ bij haar controles sterk controleert. De FOD aanvaardt daarbij bijvoorbeeld niet dat op hoofdtab moet worden doorgeklikt om vervolgens pas in een subtab bij de verplichte informatie terecht te komen. Eveneens vereist de FOD dat deze informatie op alle kanalen zichtbaar is, bijvoorbeeld ook op de profielpagina's van de betrokken onderneming op sociaalnetwerkplatformen.

8. Vele advocatenwebsites maken ook gebruik van de mogelijkheid om via de website het kantoor te contacteren, bijvoorbeeld via een contactformulier. Maar ook op andere manieren kunnen persoonsgegevens worden verzameld, zoals het ingeven van een e-mailadres om in te schrijven op de nieuwsbrief van het advocatenkantoor, het doorsturen van een CV om te solliciteren enz.

Het op die manier verkrijgen en verwerken van persoonsgegevens is onderhevig aan de bepalingen van de AVG, waaronder het voorzien van de nodige informatie en transparantie.

Vaak gebeurt dit in de vorm van een privacyverklaring, die doorgaans samen met de algemene voorwaarden in de footer van de website wordt geplaatst.

Dit geldt des te meer voor persoonsgegevens betreffende strafrechtelijke veroordelingen en strafbare feiten, nu deze door de AVG als een bijzondere categorie van persoonsgegevens worden beschouwd¹².

Ook deze informatieverplichting wordt in de praktijk streng gecontroleerd door de Belgische Gegevensbeschermingsautoriteit, zoals uit diverse beslissingen blijkt (enkele waarbij ik als advocaat betrokken ben (geweest)).

9. Ook de websitevoorwaarden kunnen een nuttig instrument zijn voor de advocatenwebsite. Daarin kunnen algemene zaken worden opgenomen zoals

¹¹ Voluit FOD Economie, K.M.O., Middenstand en Energie (hierna: “FOD Economie”).

¹² Art. 10 AVG.

contactinformatie, bepalingen over de beschikbaarheid van de informatie, het recht om deze te wijzigen, de bescherming van intellectuele eigendomsrechten die rusten op bijvoorbeeld de logo's, merken, geschreven teksten enz.

Belangrijker nog, zeker voor die websites waar meer verregaand wordt ingezet op informatieverschaffing (bv. door middel van blogs, nieuwsartikels enz.), is de duidelijke omschrijving van de aard van de informatie die wordt aangeboden en de beperking van eventuele aansprakelijkheden (bv. wat indien een websi-tegebruiker een beslissing neemt op basis van informatie die op de website ter beschikking wordt gesteld?). In die zin kan het bijvoorbeeld nuttig zijn om duidelijk te omschrijven dat de aangeboden informatie louter informatief is, niet is aangepast aan een individuele casus en dat elk gebruik ervan gebeurt op eigen risico.

10. Meer en meer zien we ook advocatenwebsites waarop de gebruiker bepaalde producten kan aanschaffen (veelal, maar niet altijd, tegen betaling). Denk daarbij bijvoorbeeld aan een betalende abonnementsformule om informatie op een website te kunnen raadplegen (velen onder u kennen daarbij wellicht het bekendste voorbeeld ...), maar ook websites waar men bv. templatecontracten, een starterspakket, een GDPR-pakket enz. kan downloaden tegen betaling.

Dergelijke **transactionele advocatenwebsites** zijn uiteraard bijkomend onderhevig aan tal van juridische regels. Het is verre van de bedoeling om daarvan in het kader van deze rede een exhaustief overzicht te geven, maar enkele voorbeelden kunnen dit illustreren.

Zo voorzien de artikelen XII.7 – XII.9 WER¹³ in specifieke regels die gelden ingeval afnemers een order plaatsen “*langs elektronische weg*” (incl. een online aankoop). Daarbij gelden informatieverplichtingen, dienen contractuele voorwaarden ter beschikking te worden gesteld, dienen technische middelen te worden voorzien om invoerfouten op te sporen en gelden er verplichtingen inzake orderbevestiging.

Boek VI van het WER stipuleert dan weer bijzondere verplichtingen betreffende de bescherming van de consument. Een onderdeel van die regels betreft

¹³ Art. XII.7 WER. § 1 Onverminderd de overige wettelijke en reglementaire informatievoorschriften verstrekt de dienstverlener, voordat de afnemer zijn order langs elektronische weg plaatst, op duidelijke, begrijpelijke en ondubbelzinnige wijze ten minste de volgende informatie: 1° de talen waarin het contract kan worden gesloten; 2° de verschillende technische stappen om tot de sluiting van het contract te komen; 3° de technische middelen waarmee invoerfouten kunnen worden opgespoord en gecorrigeerd voordat de order wordt geplaatst; 4° uitsluitel omtrent de vraag of de dienstverlener het gesloten contract zal archiveren en of het toegankelijk zal zijn.

⁵ 2. De contractuele bepalingen en de algemene voorwaarden van het contract moeten de afnemer op een zodanige wijze ter beschikking worden gesteld dat hij deze kan opslaan en weergeven.

Art. XII.8 WER. Voordat de afnemer zijn order plaatst, stelt de dienstverlener de afnemer passende technische middelen ter beschikking, waarmee hij invoerfouten kan opsporen en corrigeren.

Art. XII.9 WER. Wanneer de afnemer van een dienst langs elektronische weg een order plaatst, worden de volgende beginselen in acht genomen: 1° de dienstverlener bevestigt zo spoedig mogelijk langs elektronische weg de ontvangst van de order van de afnemer; 2° het ontvangstbewijs vermeldt onder meer een samenvatting van de order; 3° de order en het ontvangstbewijs worden geacht te zijn ontvangen wanneer deze toegankelijk zijn voor de partijen tot wie zij zijn gericht.

de overeenkomsten op afstand¹⁴. Die regels voorzien bijvoorbeeld in adequate informatieverschaffing¹⁵, maar tevens in bijzondere regels over het herroepingsrecht voor de consument¹⁶.

Maar ook minder bekende rechtsregels kunnen van toepassing zijn. Zo moet iedere onderneming die in de Europese Unie gevestigd is en die goederen via het internet verkoopt, de consument informeren over het bestaan van het zogenaamde “*Online Dispute Resolution-platform*” (dit betreft een internetplatform opgericht door de Europese Commissie met als doel geschillen voortvloeiend uit e-commerce buiten de rechtbank op te lossen¹⁷) en de mogelijkheid om van dit platform gebruik te maken voor de beslechting van hun geschillen¹⁸.

De onderneming moet op haar website in de elektronische link naar het platform¹⁹ voorzien en moet het e-mailadres van de onderneming dat op het ODR-platform moet worden ingegeven, vermelden in de buurt van de link/banner die naar dat platform leidt²⁰.

Wetgeving die, naar ik durf vermoeden, bij weinigen gekend is ...

11. Samenvattend denk ik te kunnen stellen dat de aanwezigheid van de advocaat, en zijn/haar kantoor, in de digitale wereld door middel van een website allicht door de meesten onder ons als een must wordt aanzien.

De online aanwezigheid in deze vorm betekent echter ook het naleven van een diverse set aan wettelijke regels, die kunnen variëren naargelang de content die online wordt aangeboden. Wij als advocaten doen er dan ook maar beter aan die regels goed te kennen en te volgen.

Nochtans is niet iedereen (en gelukkig maar) dagdagelijks bezig met het IT-recht, en meer specifiek met de regels betreffende elektronische handel en reclame. Die expertise is dan ook niet in elk advocatenkantoor voorhanden.

Mij lijkt daar dan ook voor de balies, en/of de overkoepelende orde, een rol weggelegd om de advocaat die minder in deze materie thuis is, daarin wegwijs te maken.

¹⁴ Art. I.8, 13° WER: “overeenkomst op afstand: iedere overeenkomst die tussen de onderneming en de consument wordt gesloten in het kader van een georganiseerd systeem voor verkoop of dienstverlening op afstand zonder gelijktijdige fysieke aanwezigheid van de onderneming en de consument en waarbij, tot op en met inbegrip van het moment waarop de overeenkomst wordt gesloten, uitsluitend gebruik wordt gemaakt van een of meer technieken voor communicatie op afstand;”.

¹⁵ Art. VI.45 WER e.v.

¹⁶ Art. VI.47 WER e.v.

¹⁷ Zie hierover A. DIERICK, S. VERBEKE, “Geschillenbeslechting via het internet... Een eerste stap voorwaarts”, *DCCR* 2013, afl. 99, 3-18.

¹⁸ Verord. (EU) nr. 524/2013 van het Europees Parlement en de Raad van 21 mei 2013 betreffende online-beslechting van consumentengeschillen en tot wijziging van Verordening (EG) nr. 2006/2004 en Richtlijn 2009/22/EG (verordening ODR consumenten) (“ODR-Verordening”).

¹⁹ Te consulteren via <http://ec.europa.eu/odr>.

²⁰ Art. 14 ODR-Verordening.

2.2. De advocaat op de socials

12. Een volgende stap voor advocaten om de digitale voetafdruk te vergroten, is de aanwezigheid op socialemediaplatformen. Die platformen gaan van professionele netwerken (zoals LinkedIn), over nieuwsplatformen (zoals Twitter) en streamingdiensten (zoals YouTube Live), tot de meer trendy platformen waarop vooral jongeren actief zijn (zoals TikTok).

De OVB heeft in 2021 een “digimeter”²¹ uitgerold, waarbij advocaten werden uitgenodigd om aan de hand van een vragenlijst na te gaan wat hun digitaliseringsgraad is. Na het invullen van die digimeter krijgt de advocaat / het kantoor een gepersonaliseerd rapport over die digitaliseringsgraad met bijhorende uitleg, maar ook met tips over eventuele verdere stappen voor digitalisering.

Op basis van de resultaten van de digimeter rapporteerde de OVB (dan nog wel tijdens een YouTube Live!²²) recent enkele cijfers over deze digitalisering, inclusief de aanwezigheid van advocaten op de socialemediaplatformen.

Daaruit bleek dat een grote meerderheid van de respondenten (meer dan 61%) aanwezig is op LinkedIn, rond de 40% op Facebook, rond de 20% op Instagram, 14% op Twitter en een enkeling op TikTok (misschien een early adopter ...).

13. Bij die bevindingen toch twee opmerkingen. Ten eerste is er een groot verschil tussen de “aanwezigheid” op een socialemediaplatform en het eigenlijk (actief) gebruikmaken daarvan²³. Ik vermoed dat velen onder ons zich herkennen in het profiel van de advocaat die “een account heeft” en wel eens rondsurft op het platform, maar daar slechts sporadisch iets (tot niets) op deelt.

Ten tweede stelt zich ook de vraag naar het representatief karakter van bovenvermelde resultaten. Men kan zich immers de vraag stellen of niet vooral advocaten die een bepaalde interesse hebben in digitalisering, ook daadwerkelijk zullen deelnemen aan initiatieven als het invullen van de digimeter. Daarbij dient opgemerkt te worden dat ook de OVB aangeeft dat het niet om een wetenschappelijk onderzoek als zodanig gaat, maar eerder om een initiatief om de vinger aan de pols te houden.

Daarentegen is het wel zo dat tijdens de hogervermelde²⁴ rondvraag aan de balie van West-Vlaanderen 1 op 2 advocaten aangaf het belangrijk te vinden om als advocaat actief te zijn op sociale media. Die resultaten, hoewel de vraagstelling meer algemeen was, liggen dus toch niet zo ver van de bevindingen van de OVB.

²¹ Na inloggen in te vullen via <https://digimeter.aeco.cloud/>.

²² Te herbekijken via <https://www.youtube.com/watch?v=7zea9Bn7Pzg>.

²³ Dat bleek ook uit de rondvraag aan de balie West-Vlaanderen, waar respondenten bv. aangaven wel over een Twitteraccount te beschikken maar daar in de overgrote meerderheid van de gevallen niet vaak gebruik van te maken. Hetzelfde gold voor het LinkedIn-account.

²⁴ Zie onder randnummer 3.

14. Wat er ook van zij, socialemediaplatformen bieden zonder twijfel een aantal voordelen in vergelijking met de klassieke vormen van marketing.

Zo maken vele advocaten (nog altijd) gebruik van een nieuwsbrief die periodiek wordt verstuurd. Dergelijke mailings zijn echter traditioneel beperkt omdat ze voornamelijk enkel naar het bestaande cliënteel worden verstuurd.

In het geval van sociale media wordt die barrière weggewerkt en wordt (potentieel) een veel groter doelpubliek aangesproken. Socialemediaplatformen laten ook toe om gerichte doelpublieken te bereiken (bv. door het gebruik van hashtags) of om gerichte marketingacties op te zetten.

15. Gelet op dat potentieel grote doelpubliek, kan men in de praktijk vaststellen dat toch heel wat advocaten en advocatenkantoren “reclame” maken op sociale media, en dit op verschillende manieren.

Dat gaat dan bijvoorbeeld over het delen van content (zoals informatie over nieuwe wetgeving, rechterlijke uitspraken, het delen van een nieuwsbrief, kritische bedenkingen bij bepaalde evoluties enz.) alsook over persoonlijke aankondigingen (bv. een promotie, opstart van een nieuw kantoor).

Meer en meer advocaten maken ook gebruik van de socials om informatie te delen over of van individuele cliënten en/of dossiers die zij voor deze cliënten hebben behartigd. Zo kan men op sociale media aankondigingen terugvinden van advocaten(kantoren) die een transactie succesvol hebben begeleid, alsook zogenaamde testimonials, zijnde getuigenissen van cliënten die hun tevredenheid over de advocaat en/of het kantoor uitspreken.

16. Betreffende het gebruik van dergelijke testimonials op een website of op sociale media, is het interessant te verwijzen naar de zienswijze daaromtrent van de FOD Economie.

Zo stelde de FOD Economie in een dossier dat we recent begeleidden:

“Ik stel vast dat op de website van [cliënt] een aantal ‘testimonials’/reviews gepubliceerd werden:

[opsomming testimonials]

Er wordt op de website van [cliënt] echter niet verduidelijkt op welke wijze deze reviews verzameld, gemodereerd en gepubliceerd worden. Dit zou de consument kunnen misleiden met betrekking tot de echtheid van de reviews.

[cliënt] moet op haar website verduidelijken hoe zij reviews verzamelt, modereert en publiceert en bijvoorbeeld weergeven:

– of ze alle reviews integraal publiceert of een selectie maakt (indien u een selectie maakt en slechts een aantal reviews publiceert, moet u verduidelijken op basis waarvan de selectie gemaakt wordt en duidelijk meedelen dat slechts een selectie van de reviews weergegeven wordt),

- of reviews soms geweigerd worden (en zo ja, waarom),
- of de reviews ongewijzigd gepubliceerd worden zoals ze door [cliënt] ontvangen worden of soms inhoudelijk gewijzigd worden (indien u de reviews inhoudelijk wijzigt, moet u verduidelijken op basis waarvan),
- op welke wijze de reviews standaard gerangschikt worden,
- wie een review kan schrijven en of en hoe u de echtheid van de reviews controleert/garandeert,
- hoe de consument een potentieel valse review kan melden en wat [cliënt] zal doen om dit te onderzoeken,
- ...

Indien reviews op de website worden weergegeven als zijnde afkomstig van consumenten die een werkelijke ervaring met het product hebben, terwijl [cliënt] niets onderneemt om de echtheid van de reviews te verifiëren, kan sprake zijn van een misleidende handelspraktijk in de zin van artikel VI.97, 1 en 6° juncto artikels VI.93 en volgende van het Wetboek van economisch recht.

Onvoldoende informatie verstrekken met betrekking tot de wijze waarop reviews verzameld, gemodereerd en gepubliceerd worden, terwijl de gemiddelde consument rekening zal houden met deze reviews om zijn aankoopbeslissing te maken en de informatie hieromtrent dus essentieel kan zijn, kan eveneens beschouwd worden als een misleidende omissie in de zin van artikel VI.99, § 1 van het Wetboek van economisch recht.”

17. Opnieuw is dus duidelijk dat er, hoewel de aanwezigheid op sociale media ontegensprekelijk voordelen en opportuniteiten kan bieden voor advocaten, ook in dit geval bepaalde wettelijke en deontologische regels van toepassing zijn die in acht moeten worden genomen.

Opnieuw lijkt mij daar een belangrijke rol weggelegd voor de balies en de orde om in sensibilisering en, waar nodig, opleiding te voorzien. Dat is trouwens in de rest van het bedrijfsleven niet anders, waarbij bijvoorbeeld ook de beroepsfederaties voorzien in dergelijke opleidingen.

Goed om te zien trouwens dat ook onze balie op diverse socialemediakanalen actief is, zoals Facebook (gesloten groep²⁵ en openbare groep²⁶), Instagram²⁷ en LinkedIn²⁸.

²⁵ <https://www.facebook.com/groups/492336588049580>.

²⁶ <https://www.facebook.com/profile.php?id=100057526626400>.

²⁷ <https://www.instagram.com/balie.gent/>.

²⁸ <https://www.linkedin.com/company/49125773/admin/>.

2.3. Corona: superverspreider van de digitalisering

18. Na een intermezzo van een aantal jaren waarbij ik als hoofdjurist werkzaam was in een IT-bedrijf, keerde ik op 1 januari 2020 terug naar de Gentse balie om me opnieuw als advocaat toe te spitsen op mijn specialisatie.

Eén maand later, op 3 februari 2020 om precies te zijn, startte in België de coronacrisis. Het coronavirus SARS-CoV-2 werd vastgesteld bij een van de negen Belgische geëvacueerden die de dag ervoor met een vliegtuig gearriveerd waren uit de Chinese stad Wuhan²⁹. Steven Van Gucht en Erika Vlieghe waren toen nog nobele onbekenden ...

Het virus verspreidde zich nadien razendsnel en op 18 maart 2020 zaten we met z'n allen in lockdown³⁰.

Voor een pas (opnieuw) begonnen advocaat was dat toch even slikken, hoewel anderen er in perspectief uiteraard veel slechter aan toe waren.

19. De coronacrisis speelde daarentegen wel in op mijn juridische vakgebied. Digitale webshops, videomeetings, telewerken en afstandsonderwijs werden voor iedereen standard practice.

Plots dienden we allemaal onze werkzaamheden een groot stuk online uit te voeren om onze maatschappij draaiende te houden³¹.

20. Specifiek wat de advocatuur betreft, is het uiteraard zo dat we met z'n allen al in meer of mindere mate digitaal werken. We gebruiken Office 365, hebben advocatensoftware voor onze digitale dossiers, gebruiken VoIP-telefonie enz.

Maar plots belegden we allemaal onze vergaderingen online en organiseerden we met z'n allen Teams, Zooms en Google Meets als nooit tevoren.

In vele kantoren werkten de advocaten en ondersteunende functies zo goed als mogelijk van thuis uit, wat voordien voor veel kantoren niet of althans in veel mindere mate mogelijk of wenselijk was.

We gingen niet meer naar studiedagen met lekkere broodjes en een drankje achteraf, maar zaten gezellig achter ons scherm voor de zoveelste webinar.

Plots deden we dus allemaal (nog) veel meer op ons computerscherm, en gebruikten we met z'n allen wat minder papier.

21. Sommige van deze veranderingen bleken in de praktijk goed werkbaar, en het valt in te denken dat we de restanten ervan zullen blijven zien en voelen, ook in de advocatuur.

²⁹ Zie https://www.nieuwsblad.be/cnt/dmf20200204_04834177.

³⁰ Zie <https://www.hln.be/binnenland/overzicht-van-de-lockdown-op-18-maart-tot-de-recentste-coronamaatregelen-dit-is-het-parcours-dat-belgie-tot-nu-heeft-doorlopen-af470e8f/>.

³¹ Zie <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2020/03/30/de-coronacrisis-als-motor-voor-digitalisering/>.

Zo blijkt uit de resultaten van de digimeter (zie hoger 12) dat ruim 75% van de respondenten gebruikmaakt van videoconferencing als manier om te communiceren met cliënten of derde partijen. Eveneens lijkt het houden van webinars een blijver.

Allicht zijn daarvan geen officiële cijfers te vinden, maar mijn (sterke) indruk is dat ook het thuiswerk (net zoals dat trouwens in andere sectoren ook het geval is) ook bij de advocatenkantoren meer ingeburgerd is geraakt en meer aanvaardbaar is dan vroeger het geval was.

Ondertussen zijn we als advocaat dus ook nog een stuk meer digitaal actief geworden wat betreft de uitvoering zelf van onze beroepswerkzaamheden.

22. Ook bij de andere stakeholders in de juridische wereld laat de verdergaande digitalisering als gevolg van corona zich voelen. Zo werden de zittingen tijdens corona digitaal georganiseerd en werd door de advocaten gepleit voor een webcamamera in aanwezigheid van de partijen en de rechter(s).

De gevolgen daarvan laten zich tot op de dag van vandaag voelen. Recent behandelden we op kantoor bijvoorbeeld een dossier waarbij partijen in het kader van een rechtspleging in kort geding voor de Raad van State³² werden opgeroepen om bijeen te komen ten huize van de voorzitter van de bewuste kamer ... dit door een virtuele zitting via Teams. Partijen werden daarbij vriendelijk verzocht om met het oog daarop “*Teams te downloaden op [hun] apparatuur*” en “*bij voorkeur een LAN-verbinding te gebruiken tijdens het videogesprek*”.

23. Die plotse en noodgedwongen evolutie kwam natuurlijk ook met haar uitdagingen en kwetsbaarheden. In de eerste plaats kon op een breder maatschappelijk vlak worden vastgesteld dat er nog steeds een grote digitale kloof bestaat³³.

Ook de naleving van de diverse en soms complexe toepasselijke wettelijke regels in de digitale sfeer is een uitdaging. Denk aan de wetgeving betreffende de elektronische handel, de consumentenwetgeving, de privacywetgeving, de arbeidswetgeving enz., om er maar enkele te noemen.

Zoals hoger vermeld, zijn we als advocaat uiteraard uniek geplaatst om met die juridische uitdagingen om te gaan.

24. Bovendien bleven de cybercriminelen actief, waarbij een gevoelige stijging kon worden waargenomen van cyberaanvallen tijdens de coronacrisis, alsook

³² Art. 16, § 2, derde lid KB 5 december 1991 tot bepaling van de rechtspleging in kort geding voor de Raad van State: “*De voorzitter kan de partijen en de personen die bij de beslechting van de zaak belang hebben, bij beschikking bijeenroepen, eventueel te zijnen huize, op het door hem aangegeven uur, zelfs op feestdagen en van dag tot dag of van uur tot uur.*”

³³ Zie <https://www.vub.be/nl/nieuws/coronacrisis-als-kantelmoment-om-de-digitale-kloof-te-dichte>.

een shift van aanvallen op individuen en kleine ondernemingen naar aanvallen op grotere bedrijven en overheden³⁴.

Het is wel zo dat ook voor de coronacrisis (grote) advocatenkantoren reeds het slachtoffer werden van zware cyberaanvallen, met een sterke disruptie van de bedrijfsprocessen tot gevolg³⁵.

Het moet ons allen doen nadenken over de kwetsbaarheid die uiteraard ook digitale systemen met zich meebrengen. Dat geldt niet enkel voor de vertrouwelijkheid van de informatie die we van en over onze cliënten verwerken (ik spreek daarover verder nog kort), maar het slaat tevens op het eigenlijke voorwerp van onze werkzaamheden, waarbij we vaak gebonden zijn door deadlines allerhande, zoals het tijdig instellen van rechtsmiddelen, neerleggen van conclusies, maar ook het sluiten van contracten, het afronden van transacties enz.

De volledige en ongecompromitteerde toegang tot onze digitale dossiers is een absolute noodzaak. Beeld u maar eens in dat die op een dag volledig zou worden verstoord ...

25. Begrijp me niet verkeerd; als advocaat die bijna geheel paperless werkt, pleit ik geenszins (en zelfs integendeel) voor het tegenhouden van de digitalisering. Naar mijn mening is er echter voor de hedendaagse advocaat nog veel ruimte om in te zetten op bewustmaking over de uitdagingen en valkuilen die deze digitalisering met zich mee kan meebrengen.

2.4. *Legal tech: een SWOT-analyse*

26. Legal tech verwijst naar oplossingen die bepaalde (soms meer eenvoudige, soms complexere) taken automatiseren. Vaak geeft men daarbij het voorbeeld van geautomatiseerde systemen die grote hoeveelheden aan informatie kunnen doornemen en in een bepaalde mate kunnen analyseren (denk bv. aan het scannen van grote hoeveelheden rechtspraak om precedenten te vinden, het analyseren van een grote hoeveelheid aan contracten in een dataroom enz.).

Nochtans mag men legal tech niet verwarren met kunstmatige intelligentie of artificial intelligence (AI). Legal tech kan (een stuk) AI omvatten, maar dat moet niet noodzakelijk. Er worden ook legal tech oplossingen aangeboden op de markt waar geen AI bij komt kijken.

27. Op de Belgische markt zijn er diverse nationale en internationale spelers die legal tech oplossingen aanbieden op maat voor advocatenkantoren. Dat betreft onder meer oplossingen die ondertussen mainstream zijn geworden (denk aan juridische zoekmachines als Jura en Strada of managementsoftware zoals

³⁴ Zie <https://www.interpol.int/News-and-Events/News/2020/INTERPOL-report-shows-alarming-rate-of-cyberattacks-during-COVID-19>.

³⁵ Zie <https://www.titanfile.com/blog/dla-piper-ransomware-hack-can-learn/>.

Kleos en Advodata), maar ook spelers die zich op nieuwe gebieden begeven die voorlopig nog vrijwel onontgonnen gebied zijn.

Het is uiteraard niet de bedoeling om deze nieuwere producten in het kader van deze rede in detail te bespreken (laat staan ze te promoten), maar een aantal concrete voorbeelden maken het concept van legal tech hopelijk wat tastbaarder:

- Zo automatiseert een welbepaalde oplossing het juridische **beheer van bedrijfsinformatie**. Denk bijvoorbeeld aan het centraliseren en automatiseren van wijzigingen aan het aandeelhoudersregister, het beheer van mandaten, de publicatie van bepaalde wijzigingen binnen de vennootschap, maar ook het beheren en opvolgen van contracten die door de onderneming worden gesloten (bv. het bijhouden van einddata van gesloten contracten, geldende opzegtermijnen, contractueel bepaalde periodieke overlegmomenten enz.).
- Een andere oplossing automatiseert het **opstellen van contracten** en andere bedrijfsdocumenten (zoals een opzegbrief). Door contractuele clausules in alle maten en vormen in te putten in een bibliotheek laat de oplossing toe om deze clausules vervolgens op een slimme manier (bv. juiste definities, juiste vervoegingen enz.) samen te voegen tot een nieuw samengesteld contract en om varianten op clausules te zoeken en in te geven in het contract (bv. langere of kortere clausule; clausule pro of contra een bepaalde contractpartij enz.).
- In het verlengde daarvan biedt een andere legal tech provider een **geavanceerde zoekfunctie** om contractuele clausules te zoeken op allerhande criteria en deze in te voegen in een te bewerken contract. Via een AI-toepassing worden de bestaande contracten van het kantoor die zijn opgenomen in een databank, gescand en worden de meest relevante resultaten getoond als relevante clausules.
- Vanuit een geheel andere hoek bestaat er ook een oplossing waarbij de **kennis binnen een advocatenkantoor** (bv. in de vorm van opzoekingen, memo's, adviezen maar ook contracten of rechterlijke uitspraken) wordt gecentraliseerd en op een slimme manier wordt ingedeeld. Daarbij wordt getracht om de zoektocht naar relevante informatie zo efficiënt mogelijk te maken en tijdverlies daarbij te reduceren.
- Een laatste voorbeeld betreft een speler die **repetitieve administratieve taken** wenst te automatiseren door het inschakelen van een virtuele assistent, bijvoorbeeld op de website van het advocatenkantoor. Dergelijke assistent kan dan worden ingeschakeld om eenvoudige vragen van de websitebezoeker te beantwoorden, de aannahme van de (potentiële) cliënt te vergemakkelijken en deze cliënt ook al toe te laten om bepaalde informatie te uploaden en een afspraak te maken.

Uit het bovenstaande beperkte overzicht blijkt dus dat legal tech oplossingen zeer divers kunnen zijn en zich uitstrekken van administratieve taken, over kennisbeheer, tot het inhoudelijke werk van de advocaat zelf. Zowel advocaten als het ondersteunend personeel binnen een advocatenkantoor kunnen er dus mee in aanraking komen en kunnen de voordelen ervan ondervinden.

28. De vraag stelt zich dan vervolgens hoe bereid wij met zijn allen als beroepsgroep zijn om deze vernieuwende technologieën te omarmen en te implementeren in onze bedrijfsprocessen.

Daarover bestaan er naar mijn weten geen officiële cijfers, maar uit een brede (internationale) enquête van Wolters Kluwer blijkt dat een grote meerderheid van advocatenkantoren zich verwacht aan een sterk verdergaande digitalisering, maar tegelijkertijd ook stelt daar onvoldoende op voorbereid te zijn³⁶.

In een niet zo ver verleden ben ik, zij het langs de zijlijn, betrokken geweest bij de opstart en de uitrol van een legal tech oplossing die zich voornamelijk concentreert op het inhoudelijke werk van een advocaat, en dan meer bepaald het opstellen van contracten. Die ervaring heeft mij geleerd dat Belgische advocaten en advocatenkantoren wel degelijk een sterke interesse vertonen voor wat het legal tech gebeuren betreft, maar dat het water soms nog te diep is om de oversteek te wagen. De redenen daarvoor kunnen divers zijn:

- Uiteraard is het vooreerst zo dat de oplossing **voldoende kwalitatief** moet zijn om bestaande processen überhaupt te kunnen vervangen. Weinig advocaten zullen geïnteresseerd zijn om technologie te implementeren, en daar ook voor te betalen, als het gebruik daarvan niet resulteert in betere resultaten of efficiëntiewinst. Zo zou men zich vragen kunnen stellen bij een tool die rechterlijke uitspraken die worden verkregen binnen 1 kantoor (en waar de advocaat dus als raadsman van de eiser of verweerder optreedt) centraliseert en analyseert, aangezien die resultaten daarvan mogelijk niet representatief genoeg zijn. Zelfs voor de gepubliceerde Belgische rechtspraak in haar geheel kan men zich dezelfde vraag stellen, aangezien de gepubliceerde rechtspraak slechts een fractie betreft van het totaal aantal uitspraken³⁷.

Gelet op het feit dat de legal tech industrie relatief nieuw is, vertonen sommige van de aangeboden oplossingen mankementen, wat de aarzeling om die oplossingen te implementeren kan verklaren.

- Ten tweede vereist een dergelijke implementatie een **investering** die vele advocaten (nog) niet bereid zijn om te betalen. We hebben in Vlaanderen een groot deel solisten en kantoren met een beperkt aantal advocaten, wat een aanzienlijke investering moeilijker maakt.

³⁶ Wolters Kluwer, Onderzoeksrapport 2022, *The Wolters Kluwer Future Ready Lawyer*, te downloaden via <https://www.wolterskluwer.com/nl-be/expert-insights/legal-technology-trends>.

³⁷ Zie hierover <https://www.jubel.be/is-belgie-te-klein-voor-zinvolle-legal-tech-toepassingen/>.

Daarentegen is het wel zo dat vele legal tech oplossingen als een *software as a service* worden aangeboden, vaak in een abonnementsformule, waardoor de eigenlijke investering al bij al beperkt blijft.

- In het verlengde van het voorgaande lijkt een investering in nieuwere vormen van legal tech voor vele kantoren ook niet opportuun omdat de **omvang van het kantoor** (en de daarbij horende omvang van informatie, interne knowhow enz.) beperkt is. Oplossingen zoals centraal kennismanagement, het zoeken van contractuele clausules in een centrale database enz. zijn doorgaans vooral relevant voor kantoren met een grotere omvang.
- Technologie blijft, ook voor velen onder ons, in zekere mate nog een “ver-van-mijn-bed-show”. Het **gebrek aan technologische kennis**, technologisch inzicht of technologische vaardigheden vormt zeker voor een deel van de advocaten een (extra) hinderpaal om legal tech te omarmen. Echter, onbekend maakt onbemind. Vele (maar zeker niet alle) toepassingen houden rekening met de mogelijkerwijs beperkte technische vaardigheden van de gebruiker ervan. Doorgaans wordt dan ook sterk ingezet op het gebruiksgemak alsook om een eenvoudige en werkbare user interface te presenteren.
- Sommige tools ten slotte vereisen van de gebruiker ervan een bijkomende **eerste setup-inspanning**. Denk bijvoorbeeld aan een bibliotheek van contractuele clausules die eerst in het systeem moet worden ingegeven om er vervolgens op een slimme manier mee om te gaan. Dergelijke inspanningen bleken voor kantoren in de praktijk een hinderpaal om aan de slag te gaan met de oplossing.

29. Meer algemeen kan men zich de vraag stellen of we als beroepsgroep in zekere mate ook een stuk behoudsgezind zijn en of we de zaken niet liever bij het bekende laten ... Sommigen zien de toenemende rol van technologie in de uitoefening van ons beroep ongetwijfeld als een bedreiging voor de invulling, en wie weet zelfs het voortbestaan, ervan.

Naar mijn mening zullen we de evolutie van legal tech echter niet kunnen tegenhouden. Legal tech is hier, en is hier om te blijven³⁸.

Het zich blind afsluiten van technologische ontwikkeling of de onwil om daar adequaat mee om te gaan stelt de advocaat bloot aan een aantal reële risico's. Twee daarvan lijken mij een bredere discussie waard.

30. Ten eerste zal naar verwachting blijken dat cliënten (professionele cliënten maar gaandeweg ook particulieren) meer en meer zullen verwachten dat ook hun advocaat gebruikmaakt van oplossingen die het werk efficiënter maken en, uiteindelijk, het factuurbedrag doen dalen.

³⁸ Volgens diverse studies zal de investering in legal tech door advocaten op korte termijn sterk toenemen. Zie bv. <https://lawahead.ie.edu/10-trends-in-the-legal-tech-sector-for-2022/>.

Uit het bovenvermelde rapport van Wolters Kluwer blijkt dat advocatenkantoren tegenwoordig een groter risico op ontslag lopen door hun cliënten. De belangrijkste reden voor zakelijke cliënten om de samenwerking met een advocatenkantoor te beëindigen is blijkens deze enquête wanneer het kantoor geen blijk geeft van efficiëntie en productiviteit.

De overgrote meerderheid van de bevroegde juridische afdelingen, maar liefst 91%, geeft aan dat het voor hen in de komende drie jaar belangrijk wordt om te werken met een advocatenkantoor dat ten volle gebruikmaakt van technologie. Tegen 2025 zal 97% van de juridische afdelingen van de door hen in te huren advocatenkantoren een beschrijving verlangen van de technologieën die deze kantoren inzetten om hun productie en efficiëntie te bevorderen.

Cliënten zullen zich dus, naar verwachting, veeleisender gaan opstellen voor wat betreft het gebruik van technologie. Ze geven ook aan dat ze van hun advocaat daaromtrent verantwoording zullen vragen.

Naar mijn mening mag dit op het eerste gezicht dan wel lijken op een bedreiging voor onze beroepsactiviteit, maar eerder dan dat lijkt mij dit een enorme opportuniteit te zijn voor de advocatuur in haar geheel en ons ook de kans te geven om aan de buitenwereld te tonen dat ook wij de digitale trein niet (willen) missen.

31. Ten tweede laat legal tech ook niet-advocaten toe zich makkelijker op het pad van de juridische adviesverlening te begeven. Advocaten genieten in België dan wel een pleitmonopolie³⁹, maar van een dergelijk monopolie voor juridische dienst- of adviesverlening is geen sprake.

Welnu, legal tech oplossingen zullen het naar de toekomst toe allicht steeds makkelijker maken voor bijvoorbeeld bedrijfsjuristen om interne juridische diensten te verlenen, mogelijk zelfs ten koste van diezelfde adviesverlening door de advocaat. De dreiging van een eventuele recessie zou dat proces nog kunnen versnellen.

Maar niet alleen bedrijfsjuristen kunnen voordeel halen uit legal tech, ook andere beroepsgroepen kunnen (en allicht zullen) er hun voordeel uit halen. Denk aan notarissen, gerechtsdeurwaarders maar ook consultancybedrijven, accountants enz.

Zij zouden, zelfs als een nice-to-have zijactiviteit, aan hun klanten ook diensten kunnen aanbieden zoals het verlenen van eenvoudige juridische adviezen, het opstellen van contracten of het opmaken van standaardiseerbare juridische documenten (denk aan type ontslagbrief, interne policy's enz.). Via legal tech zou dat wel eens op een snelle, laagdrempelige en relatief goedkope manier

³⁹ Art. 440 Ger.W.: "Vóór alle gerechten, behoudens de uitzonderingen bij de wet bepaald, hebben alleen de advocaten het recht te pleiten.

De advocaat verschijnt als gevolmachtigde van de partij zonder dat hij van enige volmacht moet doen blijken, behalve indien de wet een bijzondere lastgeving eist."

kunnen. Anderzijds kan men zich ook de vraag stellen naar de professionele aansprakelijkheid bij dergelijke activiteiten (alook de verzekering/verzekeraarbaarheid daarvan).

Het is eveneens denkbaar dat dergelijke diensten door niet-advocaten zouden worden aangeboden als gratis (of bijna gratis) dienst/product om klanten te lokken of als een *upsell* naar de core-activiteiten van deze beroeps categorieën.

Welnu, ook in dit (m.i. realistische) scenario zie ik legal tech niet als dé grote bedreiging die de advocatuur op termijn overbodig zou maken. Hoewel legal tech naar mijn mening een zekere disruptieve invloed zal hebben op het businessmodel van de advocaat zoals we dat tot nu toe kennen (naar ik verwacht vooral met betrekking tot eenvoudiger contracten, adviezen, transacties, repetitief werk enz.), blijft de advocaat toch een expert ter zake die zijn/haar expertise verder moet kunnen uitspelen. Net waar legal tech de toegang tot bepaalde documenten en informatie voor een breder publiek kan vergemakkelijken, zal het de advocaat zijn die een cruciale rol kan spelen om die documentatie concreet toe te passen in het belang van zijn of haar cliënt.

Een voorbeeld: legal tech kan bijvoorbeeld zeer nuttig zijn om een eerste versie van een ontwerpcontract in een complexe materie op te stellen, maar voor de uiteindelijke onderhandeling en verdere verfijning van een dergelijk contract, waarbij de specifieke wensen, belangen en prioriteiten van de cliënt voor ogen worden gehouden (en die tijdens een onderhandeling kunnen evolueren), blijft voor de advocaat toch een cruciale rol weggelegd.

Ook voor adviesverlening bijvoorbeeld geldt m.i. hetzelfde. Legal tech kan helpen om (veel) sneller grotere hoeveelheden van teksten zoals wetgeving, rechtspraak en doctrine door te nemen en te analyseren, maar het uiteindelijke werkproduct daarvan zal toch steeds een beoordeling behoeven door een expert die rekening houdt met de specifieke wensen en gevoeligheden van de bestemming ervan.

32. Dus: naar mijn mening is legal tech geen bedreiging voor ons beroep, maar we moeten er wel voor open durven staan en toelaten dat dergelijke oplossingen onze dienstverlening optimaliseren. Legal tech zal namelijk stilaan een shift met zich meebrengen in het verwachtingspatroon van cliënten, en laat ook niet-advocaten toe om zich (verder?) op het terrein van de juridische dienstverlening te wagen.

3. Digitalisering als bron van uitdaging en risico

33. Hoewel digitalisering ongetwijfeld vele voordelen biedt, mogen we de ogen niet sluiten voor de juridische uitdagingen en zelfs de risico's die deze evolutie met zich meebrengt. Het is onmogelijk zelfs maar te trachten daarvan een sluitend overzicht te geven, dus beperk ik mij in dit kader tot enkele van deze uitdagingen die zich specifiek voor de advocaat kunnen stellen en de manier hoe we daarmee om kunnen (of zelfs moeten) gaan.

3.1. *Digital = automated processing = GDPR*

34. De AVG is van toepassing “op de geheel of gedeeltelijk geautomatiseerde verwerking, alsmede op de verwerking van persoonsgegevens die in een bestand zijn opgenomen of die bestemd zijn om daarin te worden opgenomen”⁴⁰. Advocaten, die uit de aard van hun activiteit doorgaans persoonsgegevens verwerken, zijn onderhevig aan de bepalingen van de AVG.

Dit geldt des te meer bij een verder gevorderde digitalisering van een advocatenkantoor, aangezien die digitalisering doorgaans samengaat met bijkomende verwerkingsstromen van (persoons)gegevens.

Denk bijvoorbeeld aan het ontvangen van gegevens via een contactformulier op een website, maar ook het opslaan en verder verwerken van die gegevens in de advocatensoftware die in het kantoor wordt gebruikt.

Ook het gebruik van legal tech oplossingen betekent doorgaans een meer doorgedreven vorm van dataverwerking, vaak mits tussenkomst van de legal tech provider (als verwerker). Denk aan de informatievergaring door een legal chatbox, tools die documenten (met persoonsgegevens) scannen en analyseren enz.

35. Het is niet de bedoeling om in het kader van deze rede een herhaling te geven van de (basis)principes van de AVG. Daarvoor kan men zich wenden tot de vele andere naslagwerken en opleidingen die daarover sinds de inwerkingtreding in 2018 (en ook ervoor) zijn verschenen.

⁴⁰ Art. 2, 1. AVG.

Specifiek voor advocaten kan er wel herinnerd worden aan de initiatieven die de OVB betreffende dit thema heeft genomen en nog steeds neemt, bijvoorbeeld via de GDPR-wijzer⁴¹. Enkele thema's die daarbij aan bod komen, zijn:

- **Het register van de verwerkingsactiviteiten**⁴²: Een register waarin wordt bijgehouden op welke manier de diverse categorieën van persoonsgegevens worden verwerkt binnen het advocatenkantoor. Dat gaat bijvoorbeeld om persoonsgegevens over werknemers, medewerkers, cliënteel enz. De OVB biedt op haar website een ontwerp van een dergelijk register aan, dat verder kan worden gepersonaliseerd per advocatenkantoor, maar biedt ook andere informatie aan, zoals het modelregister van de GBA, ontwerp verwerkingsfiches enz.
- **De bewaartermijnen**: De AVG schrijft voor dat persoonsgegevens moeten worden bewaard in een vorm die het mogelijk maakt om de betrokkenen niet langer te identificeren dan noodzakelijk is voor de doeleinden waarvoor de persoonsgegevens worden verwerkt⁴³ (het principe van de “opslagbeperking”). Op haar website geeft de OVB nuttige uitleg over de manier waarop met die bewaartermijnen moet worden omgesprongen (bv. in het kader van het doel waarvoor die persoonsgegevens in de eerste plaats werden verkregen), maar ook over de samenhang met een aantal wettelijk vastgelegde bewaartermijnen⁴⁴.
- **Het transparantieprincipe versus het beroepsgeheim**: Persoonsgegevens moeten worden verwerkt op een wijze die ten aanzien van de betrokkene rechtmatig, behoorlijk en transparant is⁴⁵. De AVG legt regels op in verband met de te verstrekken informatie wanneer persoonsgegevens bij de betrokkene worden verzameld (denk bv. aan een werknemer of cliënt)⁴⁶ alsook wanneer de persoonsgegevens niet van de betrokkene zijn verkregen (denk bv. aan informatie over een tegenpartij)⁴⁷. Op die transparantieverplichtingen bestaan er evenwel uitzonderingen, zoals wanneer de advocaat de persoonsgegevens heeft ontvangen en/of doorgegeven als gevolg van een wettelijke bepaling of wanneer de persoonsgegevens vertrouwelijk moeten blijven uit hoofde van een beroepsgeheim⁴⁸. De website van de OVB voorziet een aantal ontwerpen van privacyverklaring, die met het oog op deze transparantieverplichting verder kunnen worden aangevuld⁴⁹.

⁴¹ Zie <https://privaatluik.advocaat.be/infotheek/gdpr/gdpr-wijzer>.

⁴² Art. 30 AVG; zie <https://privaatluik.advocaat.be/infotheek/gdpr/gdpr-wijzer/register-van-verwerkingsactiviteiten>.

⁴³ Art. 5, 1, e) AVG.

⁴⁴ Zie <https://privaatluik.advocaat.be/infotheek/gdpr/gdpr-wijzer/bewaartermijnen>.

⁴⁵ Art. 5, 1, a) AVG.

⁴⁶ Art. 13 AVG.

⁴⁷ Art. 14 AVG.

⁴⁸ Art. 14, 5, c) en d) AVG.

⁴⁹ Zie <https://privaatluik.advocaat.be/infotheek/gdpr/gdpr-wijzer/informatieverplichting-en-beroepsgeheim>.

- **Rechten van de betrokkenen:** De AVG stipuleert diverse rechten die door de betrokkenen binnen de door de AVG bepaalde voorwaarden kunnen worden uitgeoefend⁵⁰. De website van de OVB bevat nadere informatie over de uitoefening van die rechten in het kader van onze beroepsactiviteit, alsook een *modelantwoord dat de advocaat kan sturen wanneer een betrokkene haar of zijn rechten uitoefent*⁵¹.
- **Datalekken:** De AVG bevat een gedetailleerde regeling over datalekken of, in het jargon van de AVG, de “inbreuken in verband met persoonsgegevens”⁵². Daaronder onder meer de meldplicht voor datalekken aan de GBA, en in sommige gevallen ook aan de betrokkene⁵³. De website van de OVB biedt meer gedetailleerde uitleg over het omgaan met datalekken, de richtsnoeren die daarover op Europees vlak zijn uitgevaardigd, een modelformulier om een datalek te melden enz.⁵⁴

Naast deze thema’s bevat de GDPR-webpagina van de OVB nog informatie over diverse andere thema’s (zoals over beveiliging, websites en elektronische nieuwsbrieven, samenwerkingsverbanden tussen advocaten enz.). Zeker de moeite waard, en zelfs een must, voor elke advocaat om deze informatie nader te bekijken en de interne organisatie waar nodig aan te vullen.

Maar ook aan de Gentse balie zit men niet stil in deze optiek, getuige waarvan de studieavonden die over GDPR in de advocatuur worden georganiseerd.

36. Twee specifieke zaken betreffende de privacywetgeving wil ik tijdens deze rede uitlichten omdat ik denk dat ze stemmen tot nadenken voor onze beroepsgroep. Beide zaken zijn aan bod gekomen tijdens procedures die ik als raadsman voor een cliënt voerde voor de Belgische Gegevensbeschermingsautoriteit (de GBA), de overheidsinstelling die toeziet op de bescherming van de privacy bij de verwerking van persoonsgegevens⁵⁵.

De GBA bestaat, ter herinnering, uit een aantal (zes om precies te zijn) organen, waaronder de geschillenkamer en een inspectiedienst. Wie over de GBA, haar samenstelling en haar bevoegdheden meer te weten wenst te komen, kan dit nalezen in de wet van 3 december 2017 tot oprichting van de Gegevensbeschermingsautoriteit (de “WOG”)⁵⁶.

De geschillenkamer is het administratieve geschillenorgaan van de GBA en kan door de eerstelijnsdienst of de inspectiedienst worden gevat om een klacht te behandelen, en daarover een uitspraak te vellen. Misschien wel het meest

⁵⁰ Zie in het bijzonder art. 15 e.v. AVG.

⁵¹ Zie <https://privaatluik.advocaat.be/infotheek/gdpr/gdpr-wijzer/rechten-van-betrokkenen>.

⁵² Art. 4, 12) AVG: “„inbreuk in verband met persoonsgegevens”: een inbreuk op de beveiliging die per ongeluk of op onrechtmatige wijze leidt tot de vernietiging, het verlies, de wijziging of de ongeoorloofde verstrekking van of de ongeoorloofde toegang tot doorgezonden, opgeslagen of anderszins verwerkte gegevens;”.

⁵³ Art. 33 en 34 AVG.

⁵⁴ Zie <https://privaatluik.advocaat.be/infotheek/gdpr/gdpr-wijzer/datalekken>.

⁵⁵ Zie <https://www.gegevensbeschermingsautoriteit.be/burger/startpagina>.

⁵⁶ Wet 3 december 2017 tot oprichting van de Gegevensbeschermingsautoriteit, BS 10 januari 2018.

bekend bij het bredere publiek is dat de geschillenkamer de mogelijkheid heeft om administratieve geldboeten op te leggen, die bij bepaalde inbreuken tegen de AVG kunnen oplopen tot 20 miljoen EUR of, voor een onderneming, tot 4% van de totale wereldwijde jaaromzet in het voorgaande boekjaar, indien dit cijfer hoger is⁵⁷.

De inspectiedienst daarentegen is het onderzoeksorgaan van de GBA. De inspectiedienst kan op diverse wijzen worden gevat, onder meer door de geschillenkamer indien die meent dat er een onderzoek nodig is door de inspectiedienst naar aanleiding van een klacht of wanneer het directiecomité ernstige aanwijzingen vaststelt van het bestaan van een praktijk die aanleiding kan geven tot een inbreuk op de grondbeginselen van de bescherming van de persoonsgegevens. De inspectiedienst beschikt over uitgebreide onderzoeksmogelijkheden⁵⁸.

37. De **eerste procedure** die ik voor deze rede bespreek, betreft een procedure voor de geschillenkamer naar aanleiding van een conflict tussen twee voormalige vennoten die eertijds een beroep deden op dezelfde accountant. Naar aanleiding van een vraag daartoe vanwege de klager had de bewuste accountant een e-mail gestuurd aan de klager met in bijlage een aantal documenten, eveneens binnen de persoonlijke levenssfeer van de klager.

Per abuis had de accountant evenwel ook de oud-vennoot van de klager gekopieerd in de e-mail, waardoor deze toegang had tot de bewuste documenten en de persoonsgegevens die daarin waren opgenomen ... De per vergissing in de e-mail gekopieerde oud-vennoot verstuurde deze informatie vervolgens aan zijn advocaat.

38. Naast de onrechtmatigheid van de verzending door de accountant van de e-mail aan de oud-vennoot, wierp de klager tevens op dat het daaropvolgend doorsturen door de oud-vennoot van die informatie aan zijn raadsman onrechtmatig was en in strijd met de beginselen van de AVG, aangezien dat doorsturen (hetgeen een verwerking uitmaakt in de zin van de AVG) niet gesteund zou zijn op enige rechtsgrond.

Ter herinnering, de AVG bepaalt dat de verwerking alleen rechtmatig is indien en voor zover aan ten minste een van de onderstaande voorwaarden is voldaan (*i.e.* de rechtsgronden om persoonsgegevens te kunnen verwerken)⁵⁹:

- de betrokkene heeft toestemming gegeven voor de verwerking van zijn persoonsgegevens voor een of meer specifieke doeleinden;
- de verwerking is noodzakelijk voor de uitvoering van een overeenkomst waarbij de betrokkene partij is, of om op verzoek van de betrokkene vóór de sluiting van een overeenkomst maatregelen te nemen;

⁵⁷ Art. 83, 5 AVG *j*º art. 100, § 1, 13º WOG.

⁵⁸ Art. 64 e.v. WOG.

⁵⁹ Art. 6, 1 AVG.

- de verwerking is noodzakelijk om te voldoen aan een wettelijke verplichting die op de verwerkingsverantwoordelijke rust;
- de verwerking is noodzakelijk om de vitale belangen van de betrokkene of van een andere natuurlijke persoon te beschermen;
- de verwerking is noodzakelijk voor de vervulling van een taak van algemeen belang of van een taak in het kader van de uitoefening van het openbaar gezag dat aan de verwerkingsverantwoordelijke is opgedragen;
- de verwerking is noodzakelijk voor de behartiging van de gerechtvaardigde belangen van de verwerkingsverantwoordelijke of van een derde, behalve wanneer de belangen of de grondrechten en de fundamentele vrijheden van de betrokkene die tot bescherming van persoonsgegevens roepen, zwaarder wegen dan die belangen, met name wanneer de betrokkene een kind is.

Naast een reeks andere argumenten, haalde de oud-vennoot aan dat advocaten zich op een specifieke rechtsgrond kunnen beroepen om informatie van cliënten te ontvangen. Zo bepaalt de Codex Deontologie voor de Advocaten in artikel 237⁶⁰:

“Het ligt in het wezen van de taak van de advocaat, dat hem van de zijde van zijn cliënt geheimen worden toevertrouwd en dat hem vertrouwelijke mededelingen worden gedaan. Zonder de waarborg van het beroepsgeheim kan er geen vertrouwen bestaan. Het beroepsgeheim wordt derhalve erkend als essentieel en fundamenteel recht en plicht van de advocaat.

De verplichting van de advocaat met betrekking tot het beroepsgeheim dient zowel de belangen van de rechtsbedeling als de belangen van de cliënt. Zij dient derhalve een bijzondere bescherming van de Staat te genieten.”

39. De oud-vennoot voerde verder ook aan dat het in een rechtsstaat ook logisch is dat een rechtsonderhorige informatie mag bezorgen aan zijn/haar advocaat. Indien men immers de redenering van de klager in deze procedure zou doortrekken, dan zou dit in feite willen zeggen dat de rechtsonderhorige die met bepaalde gegevens/informatie wordt geconfronteerd (ongeacht of hij daarvoor verantwoordelijke, verwerker of anderszins is), niet langer de juridische hulp zou kunnen inschakelen van een door het beroepsgeheim gebonden advocaat. De rechtsgrond voor een dergelijke doorgifte van gegevens zou dan immers telkens ontbreken.

De facto zou men dan in vele gevallen niet langer een beroep kunnen doen op een raadsman, aangezien de privacywetgeving zou verbieden om informatie aan een raadsman te bezorgen.

⁶⁰ Zie <https://advocaat.be/DipladWebsite/media/DipladMediaLibrary/Documenten/Deontologie/Codex-Deontologie.pdf>.

40. Verrassend stelt de Geschillenkamer toch het volgende, in haar beslissing van 29 januari 2021⁶¹ (met eigen benadrukking in vet):

“Hoewel verweerder 2 aanvoert dat hij geen kennis heeft genomen van de bijlagen bij de betreffende e-mail en er dus geen raadpleging plaatsvond, geeft hij wel toe dat hij de e-mail heeft overgemaakt aan zijn raadsman waardoor het aldus onmiskenbaar vaststaat dat verweerder 2 persoonsgegevens heeft verstrekt door middel van doorzending in de zin van artikel 4. 2) AVG en moet verweerder 2 voor wat betreft dit aspect, bestaande uit het doorzenden van de e-mail met bijlagen die persoonsgegevens omtrent de klager bevatten, als verwerkingsverantwoordelijke in de zin van artikel 4. 7) AVG worden aangemerkt, omdat hij het doel en de middelen van deze doorzending bepaalt. Hij kan zichzelf niet eenvoudigweg bestempelen als ontvanger van de e-mail in de zin van artikel 4. 9) AVG, vermits verweerder 2 zich niet heeft beperkt tot de ontvangst van de e-mail, maar doordat hij deze op zijn beurt heeft doorgezonden, heeft hij zichzelf voor wat betreft die doorzending tot verwerkingsverantwoordelijke gemaakt. Door die handeling heeft hij de ontvangen persoonsgegevens immers voor een eigen doeleinde aangewend. Gelet op zijn hoedanigheid van verwerkingsverantwoordelijke met betrekking tot de doorgifte, kan verweerder 2 evenmin, en dit in tegenstelling tot wat hij aanvoert, als derde worden beschouwd in de zin van artikel 4. 10) AVG. Zijn verklaring dat hij na de doorzending de e-mail met bijlagen heeft gewist, doet hieraan geen afbreuk.

*Hoewel verweerder 2 ontkracht dat er van enige gegevensverwerking in zijnen hoofde sprake zou zijn, blijkt uit het bovenstaande dat op basis van de feitelijke elementen de Geschillenkamer heeft vastgesteld dat verweerder 2 als **verwerkingsverantwoordelijke voor de doorzending van de e-mail aan zijn raadsman** moet worden beschouwd.*

Verweerder 2 stelt dat de enige handeling die hij heeft gepleegd, het doorsturen is van de e-mail naar zijn raadsman en dat dit rechtmatig is gebeurd op basis van een specifieke rechtsgrond die advocaten toelaat informatie van hun cliënten te ontvangen. Daartoe verwijst hij naar artikel 237 van de Codex Deontologie voor de Advocaten en Advies 1/2010 over de begrippen “voor de verwerking verantwoordelijke” en “verwerker” van de Groep Gegevensbescherming artikel 29, goedgekeurd op 16 februari 2010¹⁹, om te stellen dat een rechtsonderhorige informatie mag bezorgen aan zijn/haar advocaat. Anders oordelen, zou volgens verweerder 2 tot gevolg hebben dat er een verbod zou zijn op het doorgeven van informatie aan een raadsman in zoverre die informatie betrekking heeft op persoonsgegevens.

⁶¹ Geschillenkamer Gegevensbeschermingsautoriteit, beslissing 7/2021 van 29 januari 2021, zie <https://www.gegevensbeschermingsautoriteit.be/publications/beslissing-ten-gronde-nr-07-2021.pdf>.

*De Geschillenkamer stelt vast dat verweerder 2 voorbij gaat aan het feit dat hij in het bezit is gekomen van de e-mail door toedoen van verweerder 1 die hem deze heeft doorgestuurd zonder dat daartoe enige rechtsgrond aanwezig was (zie hierboven). De doorzending door verweerder 1 aan verweerder 2 was aldus aangetast door een gebrek aan rechtmatigheid. Het is duidelijk dat verweerder 2 – in zijn hoedanigheid van ontvanger – deze **onrechtmatig verkregen persoonsgegevens, niet op zijn beurt mag gebruiken** – ditmaal in de hoedanigheid van verwerkingsverantwoordelijke – door deze door te sturen aan zijn advocaat om deze e-mail met persoonsgegevens van de klager vervolgens aan te wenden als stuk in een hangende procedure.*

Een verwerking van persoonsgegevens is immers slechts rechtmatig indien daartoe een rechtsgrond bestaat. De Geschillenkamer kan niet anders dan vaststellen dat er geen enkele rechtsgrond zoals bepaald in artikel 6.1. AVG de doorzending van de e-mail door verweerder 2 aan zijn raadsman rechtvaardigt. Verweerder 2 beroept zich ook op geen enkele rechtsgrond van artikel 6.1. AVG en bevestigt in zijn conclusie van repliek uitdrukkelijk voor wat betreft het gerechtvaardigd belang (artikel 6.1. f) AVG) dat hij deze rechtsgrond zelfs niet aanvoert. Verweerder 2 beroept zich enkel op artikel 237 van de Codex Deontologie voor de Advocaten waardoor wordt bevestigd dat vertrouwelijke mededelingen van de cliënt aan zijn advocaat plaatsvinden, dewelke zijn gedekt door het beroepsgeheim. De Geschillenkamer erkent uiteraard het principe dat een cliënt aan zijn advocaat vertrouwelijke mededelingen moet kunnen doen, maar dit kan, in de mate dat het persoonsgegevens betreft, enkel op voorwaarde dat die persoonsgegevens worden verwerkt op een wijze die ten aanzien van de betrokkene rechtmatig is (artikel 5.1 a) AVG en artikel 6.1. AVG). Nu blijkt echter in voorliggend geval dat de doorzending aan de raadsman van verweerder 2 plaatsvond met miskenning van het rechtmatigheidsbeginsel bij gebrek aan ook maar enige rechtsgrond zoals bepaald in artikel 6.1. AVG.

Doordat de doorzending door verweerder 1 aan verweerder 2 ab initio onrechtmatig is, is elke verwerking door verweerder 2 voor enig eigen doeleinde eveneens onrechtmatig.”

41. Deze uitspraak stemt toch bijzonder tot nadenken. Er zijn vele gevallen denkbaar waarbij een cliënt kennis krijgt van informatie zonder dat daarvoor een rechtsgrond kan worden ingeroepen.

Wat met een cliënt die op toevallige wijze kennis krijgt van camerabeelden waarop een misdrijf te zien is, wat met een cliënt die buiten medeweten van een medecontractant op de hoogte wordt gesteld van contractuele inbreuken, wat met een cliënt die via via verneemt dat arbeidsrechtelijke inbreuken worden begaan op de arbeidsvloer ...?

De bovenvermelde uitspraak van de GBA lijkt te suggereren dat het in al deze gevallen wettelijk niet toegelaten is voor de cliënt om de bewuste informatie aan haar of zijn raadsman te bezorgen.

Mij lijkt dit een aantasting van de fundamentele principes van de rechtsstaat, waarover een verder debat, een contactname met de GBA vanuit onze beroepsgroep en desnoods een wettelijk ingrijpen noodzakelijk is.

42. De **tweede procedure** haal ik aan om opnieuw de volatiliteit van nieuwe wetgeving en haar interpretatie in de praktijk aan te tonen. In dezen betreft het een onderzoek dat door de inspectiedienst is gevoerd en waarbij het integrale *privacy governance* pakket (verwerkingsregister, privacyverklaringen intern en extern, veiligheidsmaatregelen en -politicies, privacybepalingen in contracten enz.) van onze cliënt werd geanalyseerd.

Welnu, in de betrokken privacyverklaring(en) van de onderneming in kwestie worden de rechten van de betrokkenen allemaal vermeld zoals voorzien in artikel 13, 2, b)-d) AVG.

Ondanks die uitdrukkelijke vermelding stelde de inspectiedienst als volgt:

“Enfin, le Service d’Inspection constate que la déclaration de confidentialité susmentionnée du RT ne répond pas aux exigences de l’article 12, paragraphe 1, de l’article 13, paragraphes 1 et 2 et de l’article 14, paragraphes 1 et 2 du RGPD. Concrètement, le Service d’Inspection constate en effet que:

(...)

– les droits des personnes concernées sont certes énumérés brièvement mais ne sont pas expliqués, ce qui n’est pas transparent pour les personnes concernées (cf. l’article 13, paragraphe 2, b) et l’article 14, paragraphe 2, c) du RGPD, lu conjointement avec l’article 12, paragraphe 1 du RGPD).”

Deze interpretatie, indien bevestigd door de geschillenkamer (die zich nog over deze zaak moet buigen), verrast opnieuw. Ten eerste bevat de AVG geen verplichting om meer specifieke informatie te geven over de rechten van de betrokkene en stipuleert zij ook niet het detailniveau waarop die informatie dient te worden gegeven. Integendeel, de AVG vereist dat de betrokkene op een transparante en begrijpelijke manier wordt geïnformeerd. Men zou zelfs kunnen stellen dat te lange en ingewikkelde informatie over privacykwesties net niet bijdraagt tot transparantie en begrijpelijkheid.

Evenmin zijn er naar mijn weten aanbevelingen of richtlijnen bekend waarin deze vereiste wordt gesteld of nader wordt toegelicht, hoewel dit toch een fundamentele impact zou hebben. In dit verband zij eraan herinnerd dat het nieuwe wetgeving betreft die gebaat is bij duidelijke richtsnoeren, vooral als de GBA van mening zou zijn dat bepaalde wettelijke verplichtingen nog verder gaan dan wat letterlijk in de AVG is opgenomen.

Maar al helemaal onbegrijpelijk wordt het voor de rechtsonderhorige wanneer men moet vaststellen dat de overheid zelf niet meer informatie geeft (en zelfs integendeel) over de bewuste rechten van de betrokkene.

Op de website van de FOD Economie worden die rechten als volgt omschreven⁶²:

6. Recht op inzage, rechtzetting, beperking van de verwerking, bezwaar en wissen

U hebt bepaalde rechten over de persoonsgegevens die we verwerken:

- het recht van inzage,
- het recht op rechtzetting,
- het recht om bezwaar aan te tekenen en
- het recht om gegevens te laten wissen.

We behandelen uw aanvraag binnen 30 kalenderdagen. Als uw aanvraag complex is of onze diensten veel aanvragen moeten verwerken, dan wordt de termijn verlengd met 60 dagen.

Om uw rechten uit te oefenen, stuur een e-mail of een brief naar onze functionaris voor gegevensbescherming, samen met een scan of een kopie van uw identiteitsbewijs, met daarop uw handtekening.

Contactgegevens:

Per e-mail:

dpo@economie.fgov.be⁶³

Per brief:

Federale Overheidsdienst Economie, K.M.O., Middenstand en Energie
Data Protection Officer - Bureau van de Voorzitter
Bureau 9A01
Vooruitgangstraat 50
1210 Brussel

De website van de FOD Justitie is van hetzelfde laken een broek⁶³. Ook daar wordt er geen verdere informatie gegeven over de rechten van de betrokkene:

7. Recht op inzage, rechtzetting, overdraagbaarheid, bezwaar, wissen ...

U heeft bepaalde rechten voor de persoonsgegevens die we gebruiken: het recht van inzage, het recht op rechtzetting, het recht om uw gegevens over te dragen, het recht om bezwaar aan te tekenen, het recht om gegevens te laten wissen enzovoort.

We behandelen uw aanvraag binnen 30 kalenderdagen. Als uw aanvraag complex is of onze diensten het hoofd moeten bieden aan tal van aanvragen, dan wordt de termijn verlengd met 60 dagen.

Stuur een e-mail of een brief naar onze functionaris voor gegevensbescherming (DPO), samen met een scan of een kopie van uw identiteitsbewijs, met daarop uw handtekening, om uw rechten uit te oefenen:

FOD Justitie - Data Protection Officer
Waterloolaan 115
1000 Brussel
dpo-fodspfjust@just.fgov.be⁶³

43. Wat er ook van zij, indien dit de heersende interpretatie zou worden, dan zullen de privacyverklaringen van ondernemingen, de overheid, maar ook van advocatenkantoren daaraan moeten worden aangepast. Het maakt er de rechtszekerheid niet meteen groter op.

⁶² Zie <https://economie.fgov.be/nl/vertrouwelijkheidsverklaring>, site geraadpleegd op 3 oktober 2022.

⁶³ Zie https://justitie.belgium.be/nl/general_pages/privacy, site geraadpleegd op 3 oktober 2022.

3.2. Cyberaanvallen

44. Een welgekend issue dat gepaard gaat met de digitalisering, is het risico op en de impact van cyberaanvallen. Dat zijn gevallen binnen een informatiesysteem of -netwerk (zoals dat van een advocatenkantoor) die het volgende tot gevolg hebben, of kunnen hebben: niet-toegelaten toegang, verwerking/gebruik, manipulatie, wijziging, doorgifte of openbaarmaking van (beschermd) informatie. Een cyberaanval kan intern zijn en/of kan worden uitgevoerd door derden, en kan ook voorvallen zonder dat er opzet mee gemoeid gaat.

Hoe meer we digitaal werken, hoe kwetsbaarder we worden in geval van een dergelijke succesvol uitgevoerde cyberaanval. En cyberaanvallen zijn, zoals gezegd, vaak niet alleen te wijten aan een kwaadwillige derde, maar rekenen doorgaans op de onachtzaamheid en de zwaktes in de menselijke aard.

Het klikken op een link in een mail die malware installeert, het goedbedoeld doorgeven van informatie aan een malafide derde, het te goeder trouw overschrijven van geld op instructie van de zogezegde CEO: het zijn fouten die dagelijks en makkelijk gebeuren en het kan ons als advocaat (alsook elke andere onderneming) eveneens overkomen.

Cyberveiligheid is een van de domeinen waarop ook vanuit politiek niveau wordt ingezet. In de State of the Union 2021 van premier De Croo werd bijvoorbeeld een extra budget van 1 miljard euro voorgesteld voor onder andere digitale vaardigheden, artificiële intelligentie en cyberveiligheid⁶⁴.

45. Over cyberaanvallen of de daarmee gepaard gaande informatieveiligheid bestaat er geen algemeen wettelijk kader. Wel zijn diverse wettelijke bepalingen van toepassing.

Zo voorzien diverse bepalingen in een strafbaarstelling voor de onrechtmatige ontvreemding van of toegang tot informatie⁶⁵.

De wet van 7 april 2019⁶⁶ voorziet een kader inzake informatieveiligheid voor essentiële sectoren (nutsvoorzieningen, luchtvaart, spoor, financiële instellingen, gezondheidsinstellingen enz.). Deze dienstverleners dienen passende maatregelen te nemen om incidenten die de beveiliging van de voor de verlening van die essentiële diensten gebruikte netwerk- en informatiesystemen aantasten, te voorkomen of de gevolgen ervan te minimaliseren, teneinde de continuïteit van deze diensten te waarborgen. Zij moeten eveneens een veiligheidsbeleid uitwerken. Vergelijkbare regels worden in die wetgeving opgenomen voor

⁶⁴ Zie <https://www.openvld.be/state-of-the-union-van-alexander-de-croo-nieuwe-groei-hervormen-investeren/>.

⁶⁵ Zie bv. art. 309, 458 en titel IXbis Sw. Zie ook de wet van 28 november 2000 inzake informaticacriminaliteit.

⁶⁶ Wet 7 april 2019 tot vaststelling van een kader voor de beveiliging van netwerk- en informatiesystemen van algemeen belang voor de openbare veiligheid, BS 3 mei 2019.

digitaal dienstverleners zoals online marktplaatsen, online zoekmachines en cloud computing dienstverleners (van een zekere omvang).

Boek XI WER, titel 8/1 voorziet dan weer in een wettelijke regeling ter bescherming van de bedrijfsgeheimen.

Maar ook hier komt de AVG, voor wat betreft persoonsgegevens, op de proppen. Artikel 32 AVG voorziet in de verplichting voor de verwerkingsverantwoordelijke en de verwerker om passende technische en organisatorische maatregelen te treffen. Daarbij kan rekening worden gehouden met de stand van de techniek, de uitvoeringskosten, alsook met de aard, de omvang, de context en de verwerkingsdoeleinden en de qua waarschijnlijkheid en ernst uiteenlopende risico's voor de rechten en vrijheden van personen.

46. Dergelijke risico's zijn in het kader van onze beroepsactiviteiten zeer reëel, zeker nu velen onder ons vooreerst gevoelige gegevens verwerken zoals strafrechtelijke veroordelingen. Maar ook persoonsgegevens die vallen onder het beroepsgeheim van de advocaat, zullen doorgaans als gevoelige persoonsgegevens worden beschouwd.

Een gedegen veiligheidsbeleid is voor de advocaat dan ook een must⁶⁷.

De OVB heeft ook betreffende dit topic bepaalde aanbevelingen uitgewerkt, zoals⁶⁸:

- Volg bepaalde best practices wanneer er wordt gewerkt met digitale informatiesystemen (enkel werken met gelicentieerde software, gebruik versleuteling/encryptiefuncties, bescherm de systemen op een adequate wijze ter beveiliging tegen virussen en andere malware).
- Beveilig uiteraard ook nog steeds de fysieke ruimten waar zich informatie bevindt (bv. dossierruimten, individuele kantoren, maar ook bijvoorbeeld de serverlokalen). Die beveiliging heeft bijvoorbeeld betrekking op inbraak, brand en waterschade.
- Investeer in een back-upbeleid. Dit kan noodzakelijk blijken wanneer een systeem wordt gehackt of op een andere manier wordt gecompromitteerd. Daarbij is het belangrijk na te gaan hoe periodiek back-ups worden genomen, door wie ze worden genomen, hoe de toegangsrechten ertoe zijn geregeld enz.
- Voorzie in monitoring van de genomen beveiligingsmaatregelen. Dit kan door een beroep te doen op een externe partner, maar ook door interne opleiding.
- Organiseer een periodieke evaluatie om het adequaat en up-to-date karakter van de genomen beveiligingsmaatregelen na te gaan

⁶⁷ Volgens een recente peiling van de American Bar Association was 25% van de advocatenkantoren in de VS het slachtoffer van een of ander veiligheidsincident in 2021; in 2020 was dat nog bijna 30%; zie <https://www.americanbar.org/content/dam/aba/administrative/news/2022/07/profile-report-2022.pdf>.

⁶⁸ Zie voor meer gedetailleerde uitleg op <https://privaatluik.advocaat.be/infotheek/gdpr/gdpr-wijzer/beveiliging>.

en waar nodig bij te sturen. Vaak gebeurt dit uiteraard in samenwerking met een externe (technische) expert die de advocaat op de hoogte kan stellen van de laatste ontwikkelingen binnen het relevante domein.

47. Maar naast deze nuttige aanbevelingen kan ook op het vlak van personeel/medewerkers in een kantoor veel gedaan worden om de *succes rate* van cyberaanvallen drastisch te beperken.

Zoals gezegd, steunt het succes van een cyberaanval immers vaak op de zwaktes in de menselijke natuur (bv. goedgelovigheid, onzorgvuldig lezen van informatie, een zekere vorm van onderdanigheid naar gezagsfiguren enz.). Door het sensibiliseren van de medewerkers binnen een organisatie wordt dan ook getracht die zwaktes tot op zekere hoogte tegen te gaan en mensen alerter te maken voor de gevaren van cyberaanvallen.

Zo wordt er in veel ondernemingen sterk ingezet op trainingen en bewustmaking van personeel en medewerkers binnen de onderneming. Dat kan in de vorm van groepsdiscussies, trainingen en zelfs het afleggen van periodieke tests (soms over bepaalde thema's, zoals phishing). M.i. is dat voor advocatenkantoren niet anders. Een periodieke training of gesprek op kantoorniveau, of zelfs een periodieke mailing vanuit de balie of de orde kunnen meehelpen om de bewustmaking te vergroten en het aantal van dit soort pijnlijke incidenten te verkleinen.

48. Ook kan binnen de organisatie in de vorm van een veiligheidsbeleid of een *security policy* een en ander meer in detail worden uitgeschreven. Zo'n veiligheidsbeleid kan diverse topics omvatten; denk bijvoorbeeld aan een:

- Clean desk policy: Het wegwerken, zeker in die ruimten die toegankelijk zijn voor externen, van dossiers, documentatie en ander vertrouwelijk of gevoelig materiaal.
- Wachtwoord policy: Afspraken over het aanmaken van wachtwoorden die worden gebruikt om toegang te hebben tot (digitale) plaatsen waar informatie wordt bewaard.
- BYOD⁶⁹ policy: Zoals aangehaald, werken we meer en meer van thuis uit en kunnen we connecteren met de systemen van het advocatenkantoor. Maak afspraken op welke manier dat kan, met welke toestellen, welke veiligheidsmaatregelen te volgen, procedure indien er iets verkeerd loopt etc.
- Veilig internetgebruik: Spreek af welke zaken toelaatbaar zijn via het internet. Willen we bijvoorbeeld dat een kantoorgenoot zaken downloadt van onbekende sites enz.?
- Social media policy: We bespraken al dat advocaten meer en meer informatie delen via sociale media. Het kan nuttig zijn om goed af

⁶⁹ Bring your own device.

te spreken welke informatie men kan en mag delen, onder welke voorwaarden men dat kan doen, welke informatie absoluut nooit gedeeld mag worden enz.

- Escalatieprocedure: En wat als het dan toch fout loopt? Ook dan kan het nuttig zijn om duidelijke afspraken te maken welke procedure moet worden gevolgd. Zo kan er bijvoorbeeld een centraal aanspreekpunt zijn op kantoor die zich hiermee bezighoudt en die de kennis centraliseert. Zo kan het nuttig zijn om af te spreken dat over incidenten niet op eigen houtje wordt gecommuniceerd, dat er geen contact wordt genomen met de GBA zonder toestemming, dat daarover op sociale media niets wordt gepubliceerd enz.

Vele bedrijven zetten sterk in op een dergelijke aanpak. Het valt te betwijfelen of dat voor een advocatenkantoor anders zou moeten zijn.

49. In dit kader zij nog verwezen naar de cyberpolis die via de tussenkomst van de OVB kan worden afgesloten. Hoewel bijzonder nuttig, en een must wanneer het toch zou foutlopen, valt een verdere bespreking van de polis zelf buiten het bestek van deze rede.

Wel denk ik dat het bijzonder nuttig kan zijn voor de balie, of de orde, om in kaart te brengen welke gevallen doorgaans aanleiding geven tot een beroep op de cyberpolis, de ernst van de gevallen, de gevolgen ervan, de frequentie enz. Dat lijkt bijzonder nuttige informatie die kan helpen om een preventiebeleid met de juiste focus uit te werken.

4. @dvocaat: #quo_vadis?

50. Rest mij nog even samen met u te reflecteren over de digitale (r)evoluties waarmee de advocaat van morgen allicht zal worden geconfronteerd.

Sommige van die evoluties kwamen eerder al aan bod (bv. de toenemende aanwezigheid op sociale media, een verwachte groei in investeringen in legal tech enz.). Daarnaast zijn er uiteraard nog andere te verwachten evoluties, waarvan we er hierna enkele belichten. Dit overzicht is, je bent advocaat of je bent het niet, niet (en zelfs verre van) limitatief.

4.1. *De digitale wereld wordt nog complexer ...*

51. Een eerste evolutie, waarvan we de concrete gevolgen vandaag al kunnen vaststellen, is dat de digitale wereld ontegensprekelijk complexer wordt.

In een nog niet zo ver verleden hadden we te maken met digitale evoluties die voor de leek (ook op technisch vlak) nog enigszins te doorgronden en te begrijpen waren. Ik schreef daarover samen met Patrick Van Eecke een decennium geleden een artikel in de doctrine⁷⁰, waarin we een aantal (vandaag grotendeels ingeburgerde) nieuwigheden belichtten, zoals:

- permanente toegang tot het internet;
- ubiquitous computing en het Internet der Dingen (ook wel “IoT”);
- cloud computing;
- digital natives;
- i2i en P2P;
- gebruik van cookies en track technologieën;
- de opkomst van sociale netwerken;
- enz.

52. Uiteraard staat de wereld (en de technologische ontwikkeling) niet stil en komen er ook vandaag, tien jaar na de bovengenoemde bijdrage, vanzelfsprekend nieuwe trends op ons af. We moeten echter vaststellen dat deze nieuwe ontwikkelingen alsmat complexer worden, zodat ze, zelfs voor diegenen die met deze materie bezig zijn, niet steeds meer volledig te vatten zijn.

Enkele voorbeelden van dergelijke complexe ontwikkelingen:

a) **Blockchain:** Een buzzwoord dat bij het bredere publiek ingeburgerd is geraakt door de groeiende populariteit van cryptomunten (ook als belegging). Vaak zonder doorgedreven kennis van wat de blockchain eigenlijk is. Zelfs de

⁷⁰ P. VAN EECKE en A. DIERICK, “EU-regelgeving en de informatiemaatschappij: naar een wetgeving 2.0?”, in *Europees recht: Moderne interne markt voor de praktijkjurist*, 2012, 201-244.

definitie van “een blockchain” blijkt in de praktijk nog niet zo’n eenvoudige klus. In een (voor wie in het onderwerp geïnteresseerd is, zeer aan te raden) boek van Pieter-Jan Aerts, Frank Hoogendijk en Niels Vandezande (eds.)⁷¹ wordt een definitie van blockchain voorgesteld, zij het vanuit drie invalshoeken, namelijk vanuit een zakelijk perspectief, vanuit een juridisch oogpunt en vanuit de technische invalshoek. Dat alleen al toont het complexe karakter van een technologie als blockchain aan.

b) Smart contracts: Evenzeer bijzonder complex zijn de op de blockchain gebaseerde zogenaamde slimme contracten of *smart contracts*. Een smart contract is in mensentaal uitgedrukt een in codetaal geschreven overeenkomst die automatisch van kracht wordt wanneer aan bepaalde voorwaarden wordt voldaan. Met andere woorden, als aan voorwaarde(n) X is voldaan (bv. A geeft aan B 100 euro), dan treedt gevolg Y automatisch in werking (bv. B geeft het vooraf gedefinieerde goed aan A). Daar komt geen tussenpersoon (bv. een overheid, een notaris) aan te pas en de transactie wordt gevalideerd en bijgehouden aan de hand van een op blockchain gebaseerde technologie. De voordelen die worden aangehaald, zijn het veilige karakter van de transactie, het uitsluiten van fraude en het wegwerken van de zogenaamde *middle man*.

Iets technischer definieert men het smart contract als een deterministische code die wordt gerepliceerd en uitgevoerd op een op de blockchain gebaseerd system als gedecentraliseerd of gedistribueerd register (of op een onafhankelijk platform dat deze functionaliteit overneemt) en die in staat is om overeengekomen transacties automatisch (zonder tussenkomst van de mens) uit te voeren⁷².

De praktische toepassingen van smart contracts zijn op heden nog relatief beperkt, maar het valt te verwachten dat met de ontwikkelende technologie ook deze trend zich zal verderzetten. Enkele concrete voorbeelden die vaak geciteerd worden:

- overheden: Toepassen van smart contracts bij verkiezingen, waarbij elke stem als een “transactie” wordt beschouwd en het handmatig tellen van stemmen wordt vervangen door een systeem van onderling met elkaar verbonden computers, wat een hogere garantie geeft op het wegwerken van fraude;
- logistiek: Deze sector, die in grote mate belang heeft bij automatisering, zou bestellingen kunnen automatiseren door het plaatsen van orders automatisch te laten plaatsvinden indien bepaalde voorraden zijn geslonken tot een vooraf bepaald aantal;
- gezondheidszorg: Zo kan worden bekeken (en dat gebeurt vandaag al) om de technologie van smart contracts in te zetten om patiëntengegevens nog beter te beschermen en toegangsrechten te bepalen op grond van vooraf bepaalde parameters;

⁷¹ P.-J. AERTS, F. HOOGENDIJK en N. VANDEZANDE (eds.), *Smart contracts – Een overzicht vanuit juridisch perspectief*; Antwerpen, Intersentia, 2020, zie specifiek p. 12-13.

⁷² E. TJONG TJING TAI, “Juridische aspecten van blockchain en smart contracts”, *TPR* 2017, 563.

- vastgoed: Bij het (ver)huren van bijvoorbeeld een (vakantie)woning zou de tussenpartij (zoals een vastgoedmakelaar, een online platform enz.) kunnen worden uitgesloten door op basis van vooraf gedefinieerde parameters (bv. het betalen van som X) het goed te laten ontgrendelen voor de huurder (bv. door het sturen van de digitale toegangscode).

c) **Kunstmatige intelligentie, *artificial intelligence* of AI:** Misschien een tastbaarder voorbeeld, maar daarom niet minder complex, zijn de AI-toepassingen die meer en meer doorbreken. Wikipedia definieert AI als volgt: “*Artificial intelligence (AI) is intelligence demonstrated by machines, as opposed to the natural intelligence displayed by animals and humans.*”

Een andere definitie van AI is het vermogen van een machine om doelbewust te handelen, rationeel te denken en op een effectieve wijze te interageren met de omgeving, net zoals mensen dat in een ideale wereld worden verondersteld te doen. Een gekend concept in deze sfeer is de zogenaamde *Turing test*: als de machine/computer een mens kan doen geloven dat hij ook een mens is, dan moet die machine/computer wel noodzakelijkerwijs intelligent zijn. Desalniettemin bestaat er ook over het concept van “intelligentie” veel discussie, zodat niet alle computertoepassingen die op zich “slim” zijn, ook daadwerkelijk als AI kunnen worden gezien.

AI is op zichzelf niet nieuw, maar de recente groei van AI hangt samen met de exponentiële groei in het genereren en bijhouden van data uit allerhande bronnen. Wagens, ijskasten, horloges enz. zijn verbonden met het internet en genereren een massale hoeveelheid aan informatie. Het is op basis van deze data dat AI-toepassingen worden “geleerd” om te (re)ageren. De vraag is dan natuurlijk hoe deze acties worden geprogrammeerd, welke datasets daarvoor worden gebruikt, wat er gebeurt wanneer de “verkeerde” beslissing wordt genomen, wie aansprakelijk is als het fout loopt met de AI-toepassing, enz.

AI zal zich in de toekomst ongetwijfeld verder ontwikkelen. Enkele praktische voorbeelden:

- transport: Auto’s worden nu al steeds slimmer. De verwachting is dat men zal evolueren naar zelfrijdende wagens die beslissingen nemen (remmen, stoppen, afslaan enz.) op basis van de informatie uit de omgeving. Hoewel ongelukken daarbij niet uitgesloten zijn⁷³, valt te verwachten dat een geheel geautomatiseerd vervoersnetwerk minder onderhevig zal zijn aan menselijke fouten;
- robots: Ook robotica wint aan belang. Denk aan bewegende toestellen (in de vorm van een typische robot, een hond, of zelfs een mens) die kunnen interageren met hun omgeving en voorgeprogrammeerde taken kunnen uitvoeren of zelfs inspelen op hun omgeving. Robots worden nu al gebruikt in warenhuizen om mensen de weg te

⁷³ Zie bv. <https://www.theguardian.com/us-news/2022/jun/15/tesla-us-car-carashes-driver-assist-systems>.

wijzen, in restaurants om te bedienen, of nog, door ondernemingen om repetitieve taken, inspecties enz. uit te voeren. Cobots zijn een specifieke vorm van robots die ontworpen zijn om mensen bij te staan in het uitvoeren van bepaalde taken;

- gezondheidszorg: Een belangrijk gebied voor AI is de gezondheidszorg. Vandaag bestaan er al talloze toepassingen van AI waarbij een massale set aan data wordt gebruikt om de computer te laten beslissen over de diagnostisering van bijvoorbeeld een huidvlek, beelden op een scanner enz. of om de algemene gezondheidstoestand van een betrokken persoon in te schatten. Maar de toepassingen gaan verder, bijvoorbeeld het gebruik van chatbots die op basis van de ingegeven informatie kunnen doorverwijzen naar de juiste medische hulpverstreker, of nog, de AI-toepassingen die chirurgen helpen bij het uitvoeren van medische interventies zoals operaties;
- publieke sfeer: Ook in het publieke leven wordt AI ingezet, zoals bij toepassingen als slimme camera's die nummerplaten kunnen herkennen of meer doorgedreven bij technieken als gezichtsherkenning. Nog een stap verder zijn technieken, zoals die in de VS al worden gebruikt, waarbij robots worden ingezet als veiligheidsassistenten die “verdachte gedragingen” kunnen detecteren in een omgeving waarvan zij onophoudelijk fotobeelden maken en analyseren. Door een vooraf bepaalde set aan data die wordt aangeleerd als “verdacht gedrag”, kan de AI-assistent een waarschuwing doorsturen aan de menselijke veiligheidsdiensten om een op basis van die data vastgestelde verdachte gedraging verder op te volgen;
- juridische wereld: Zoals hoger opgemerkt, gebruiken vele legal tech toepassingen ook AI in de oplossing die ze aanbieden. Denk bijvoorbeeld aan het analyseren en interpreteren van grote hoeveelheden aan documenten (bv. transactionele documenten, maar ook rechterlijke uitspraken of juridische doctrine).

Hoewel praktisch toepasbaar, blijven AI-systemen bijzonder complex. Hoe werken deze systemen echt, op welke data zijn ze gebaseerd, wat indien die data niet representatief genoeg is of slechts selectief werd bepaald (*data bias* en *model bias*), wat met aansprakelijkheden, enz.?

4.2. ... maar elk van ons zal er meer mee in aanraking komen ...

53. Een tweede trend die ik specifiek voor de advocatuur verwacht, is dat we met z'n allen meer en meer in aanraking zullen komen met technologie en digitalisering, ongeacht in welke sector we actief zijn.

54. In de eerste plaats in het kader van onze bedrijfsvoering als advocaat of advocatenkantoor. Net zoals voor alle andere ondernemingen, in gelijk welke sector, zal de digitalisering en technologische ontwikkeling niet stilstaan.

Als ondernemers zullen ook wij die evoluties moeten blijven volgen. We bespreken in die zin al het voorbeeld van legal tech (zie onder 2.4).

55. Maar ook wat betreft de uitoefening van onze juridische dienstverlening zelf zie ik een toenemend belang aan kennis van technologie en digitalisering.

Dat geldt in eerste instantie ongetwijfeld voor de IT-advocaat die zich dagelijks met de materie bezighoudt, maar evengoed voor advocaten die zich in andere disciplines specialiseren.

Om maar enkele voorbeelden te geven:

- Medisch recht: Hierboven (zie onder 4.1) is er al op gewezen dat in de gezondheidszorg (*health care*) veelvuldig gebruik wordt gemaakt van AI-toepassingen die de uitoefening van de klassieke gezondheidszorg drastisch beïnvloeden. Ook smart contracts zijn een beloftevolle toepassing in deze sector. In mijn eigen praktijk werk ik met IT-dienstverleners die specifieke toepassingen maken voor het beheer van patiëntendossiers, het verstrekken van gezondheidszorg enz. Het medisch recht wordt in die zin sterk doorkruist door technologie.
- Financieel recht: Evenzeer wees ik er al op dat de financiële wereld bij uitstek deze is waar toepassingen als blockchain, smart contracts en AI vandaag de dag al toepassing vinden. FinTech is op zichzelf een complex ecosysteem met onderlinge connecties en data-uitwisseling tussen de diverse oplossingen op de markt.
- Sociaal recht: Vele aspecten van het sociaal recht bevinden zich al langer op het kruispunt met de juridische uitdagingen van digitalisering en technologie, zoals de privacywetgeving en de toepassing ervan in een arbeidsrechtelijke context. Maar ook nieuwere vormen van technologie stellen specifieke uitdagingen, zoals het inzetten van robots of cobots op de werkvloer, toenemend thuiswerk enz.
- Transactioneel werk: Ook in het meer transactionele werk (bv. overnames, investeringen) komt dat digitale aspect terug. Nu ondernemingen zich meer digitaal organiseren, worden ook het nazicht en de evaluatie van dat aspect van ondernemingen belangrijk bij bijvoorbeeld het uitvoeren van een *due diligence* op de betrokken onderneming.
- Publiekrecht: Ook de overheid zet trouwens sterk in op digitalisering van de administraties en overheidsinstellingen. Daarbij worden traditioneel veel gegevens verwerkt van burgers en ondernemingen. De digitalisering op het overheidsniveau komt dus evenzeer met de nodige juridische uitdagingen.

56. Samenvattend lijkt het mij dus dat de advocaat, ongeacht in welke materie zij of hij actief is, in welk type van dienstverlening dan ook (procesvoering, adviesverlening, contractenwerk, transactioneel werk enz.), in aanraking zal komen met de (juridische aspecten van) digitalisering.

4.3. ... tot we zelf digitaal worden: op naar de Metaverse!

57. Eveneens een veelbesproken (maar op zich niet nieuwe, denk bv. aan de virtuele gamewerelden) trend vormt de Metaverse.

De pers vergeleek deze Metaverse met het monster van Loch Ness: velen praten erover, weinigen hebben het gezien, enkelen beweren wél te weten wat het is. Een beetje zoals blockchain, smart contracts en AI dus ...

Gelukkig kunnen we in deze tijden altijd rekenen op Wikipedia:

“Metaverse of metaversum is het gehele netwerk van aan elkaar gekoppelde virtuele 3D-ruimtes waarin de gebruikers, vaak door middel van avatars, interactief kunnen rondkijken en interageren.

Het omvat naast virtuele werelden, augmented reality, onder andere online digitale platformen, RPA, Micro local concepten, nieuws, advertentiemodules en speelt zich af op het internet.

Het woord metaverse is een samenstelling van het voorvoegsel “meta” (‘over’, of ‘betreffende’) en het Engelse woord “universe” en wordt gebruikt om een volgende generatie van het internet te beschrijven, waarin alle huidige, gedeelde en 3D virtuele ruimten aan elkaar verbonden zijn in een alles omvattend virtueel universum.”⁷⁴

Door de Metaverse kunnen we dus in een virtuele wereld terecht komen waarbij onze virtuele ik (onze avatar) bepaalde handelingen kan stellen, of gewoon aanwezig kan zijn, en waarbij de toepassingsmogelijkheden in principe oneindig zijn.

Denk bijvoorbeeld aan het aankopen van producten, het bijwonen van een training, het bijwonen van een beurs of een kunstexpositie, het deelnemen aan een spel, het bijwonen van een concert en, waarom niet, op consultatie gaan bij een in deze virtuele wereld gevestigde advocaat.

58. Te verwachten valt immers dat de Metaverse ook voor de advocaat van belang zal worden. Verschillende advocatenkantoren zijn vandaag al bezig met het zich vestigen in deze virtuele wereld.

⁷⁴ Zie <https://nl.wikipedia.org/wiki/Metaverse>.

Dat laat kort gezegd toe om cliënteel van over de gehele wereld aan te trekken. Dat lijkt voor velen allicht een ver-van-mijn-bed-show, maar het is niet ondenkbaar dat de generaties van morgen (die op dit ogenblik al vaak in virtuele werelden vertoeven) het zoeken naar een advocaat in die wereld als vanzelfsprekend zullen beschouwen.

Dat kan dus wel voor enige opportuniteiten zorgen.

59. Anderzijds zal het opzetten van een volledig parallelle wereld, waarin onderlinge interacties en transacties zullen plaatsvinden, ook voor de nodige juridische uitdagingen zorgen. Denk bijvoorbeeld aan:

- de bescherming van intellectuele eigendom in een wereld die het kruispunt vormt tussen diverse technologieën, hosting providers, softwareontwikkelaars, platformbouwers, aanbieders van goederen of diensten die op die platformen worden verhandeld, enz.;
- een ander voorbeeld is de burgerrechtelijke benadering van de transacties die in de Metaverse plaatsvinden, en welk recht (of zijn het de contractuele voorwaarden van het platform zelf?) van toepassing is;
- wat met de massale vergaring van persoonsgegevens in een wereld waar elke klik, beweging, interactie en transactie zal worden gelogd? Op welke manier zal het privacyrecht in deze wereld worden toegepast en is er een nieuwe vorm van privacywetgeving of -monitoring nodig in dit opzicht?
- en wat met werken in de Metaverse? Als je een virtuele host bent tijdens een beurs georganiseerd in de Metaverse, welke regels zijn dan van toepassing? En wie kiest hoe je avatar eruit ziet?

Deze rede heeft uiteraard niet de bedoeling om deze vragen ook effectief te behandelen, maar deze en vele andere worden ongetwijfeld in een niet zo verre toekomst verder vervolgd.

Wie weet tijdens een Meta-sessie ...

5. Slotwoord

60. Ik hoop u met deze rede een stukje te hebben meegenomen in de digitale reis die we ondertussen met z'n allen als advocaat, in meer of mindere mate, hebben afgelegd, alsook in het traject dat in een niet zo verre toekomst voor ons ligt.

De verdergaande digitalisering scheidt vele opportuniteiten voor onze beroepsgroep, ongeacht of men zich daarbij al of niet specialiseert in het IT-recht. Ondernemingen, maar ook particulieren, ageren in een steeds meer gedigitaliseerde wereld en de juridische problematieken die daaruit kunnen voortspuiten, komen vroeg of laat terecht bij de advocaat.

Maar naast de opportuniteiten stellen zich ook juridische uitdagingen, ook voor de advocaat als ondernemer. Daar lijkt mij een belangrijke rol weggelegd voor de balies en voor de ordes. Sensibilisering en/of opleiding van onze beroepsgroep, zoals die op dit moment trouwens al voor een stuk plaatsvindt, valt daar zonder enige twijfel onder.

* *
*
*
*

Over de auteur

Antoon Dierick specialiseert zich voornamelijk in de juridische aspecten van de informatie- en digitale maatschappij. Hij legt daarbij de klemtoon op een brede waaier aan IT- en data-gerelateerde zaken, nieuwe technologieën en (online) consumenten- en ondernemingsrecht. Hij startte zijn stage bij MDP Advocaten (Gent) in 2009 en tussen 2010 en 2017 werkte hij als advocaat in een internationaal advocatenkantoor te Brussel. Daarna werkte hij drie jaar als Chief Legal Officer in een internationaal IT-bedrijf.

Sinds 1 januari 2020 is hij opnieuw actief als vennoot bij MDP Advocaten. Antoon staat cliënten bij met het opstellen en onderhandelen van een brede waaier aan IT-, privacy- en andere commerciële overeenkomsten, met business-gerichte adviesverlening en met geschillenvoorkoming en -beslechting. Antoon is de auteur van diverse bijdragen over IT, data & privacy en kansspelen en geeft regelmatig voordrachten over deze onderwerpen.

Bestuur 2022-2023

<i>Voorzitter</i>	Bernard De Meyer
<i>Dauphin</i>	Maarten Devreese
<i>Secretaris</i>	Vincent Dekimpe
 <i>Bestuursleden</i>	 Steffi Blomme Tijs Deltour Valerie De Borggraeve Yannic De Win Lore Huyghe Stéphanie Muylaert Robbe Van de Wiele Robin Verbeke Karel Vincent Elke Simon
 <i>Stagistenvertegenwoordiger</i>	 Emine Özen

